

Waar slapen we vannacht?

Militaire kampementen tijdens de kruistochten naar het Heilige Land

Frans Spierenburg
MA-scriptie
30 ECTS
Prof. dr. P.C.M. Hoppenbrouwers
31 augustus 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	2
Hoofdstuk 1: Locaties en omvang van de kampementen	14
Hoofdstuk 2: Verdediging van het kamp	24
Hoofdstuk 3: Voedsel en logistiek	32
Hoofdstuk 4: Sociale diversiteit en interne verhoudingen	38
Hoofdstuk 5: Belegeringen en oorlogvoering	45
Hoofdstuk 6: Tijdverdrijf, religie en ziekte	51
Conclusie	56
Literatuurlijst	58

Inleiding

A military camp normally resembled a small town, with huts (or tents) arranged in streets, shops, pedlars and a 'wall'. The camp of a major army, which might number 30,000 'mouths', was in fact larger than most civilian settlements.¹

De zestiende-eeuwse afbeelding van het kamp die hier door Geoffrey Parker wordt beschreven, is veel levendiger dan hij het doet voorstellen. Wat op het eerste gezicht opvalt zijn de grote aantallen rond- en puntvormige tenten die de linkerhelft van de plaat beslaan, met aan de onderkant een rij karren, zowel beladen als leeg, die de toegang tot het kamp vanaf die kant versperren. Aan de rechterkant zijn de rokende kanonnen met daarnaast cavalerie te zien; klaar om het slagveld te bestormen. Maar wie nogmaals goed kijkt ziet dat het een drukte van jewelste is in het kamp. Iedereen lijkt wel iets te doen te hebben: soldaten lopen heen en weer, kinderen rennen tussen de tenten door, rechts bovenin staat een man klaar met een hamer om een koe de hersens in te slaan en vlak daarnaast is iemand in de weer met een aantal pannen op het vuur. Door het hele kamp zijn ook honden te zien, waarvan er eentje tussen de tenten zijn behoefte lijkt te doen. Aan de kant van het kamp dat aan het slagveld grenst wordt een gewonde soldaat op een draagbaar binnengedragen en iets verderop jaagt een soldaat twee varkens op. Aan de onderkant van de plaat is een tentje te zien waarin twee innig in elkaar verstrengelde figuren zitten die in hun enthousiasme vergeten zijn de tentflappen dicht te slaan.

Het leven in een middeleeuws militair kampement zal niet heel veel anders zijn geweest dan het hiervoor beschreven beeld, ook hier was er sprake van een grote groep mensen die dicht op en met elkaar moest zien te leven. Volgens mediëvist Christopher Tyerman lijkt zo'n leger op 'a moving village or town, with its clergy, hierarchy, justice, markets, sex trade, etc'.² Ondanks het feit dat er heel veel literatuur is verschenen over middeleeuwse oorlogvoering, is er geen literatuur die een studie heeft gemaakt van militaire kampementen. Dit is opvallend omdat grote aantallen mensen erin geleefd moeten hebben. De kruistochten naar het Heilige Land vormen hier een goed voorbeeld van. Na de oproep van paus Urbanus II aan de christenheid op het concilie van Clermont (1095) om aan een innovatieve vorm van oorlogvoering, die een penitentiër karakter had, deel te nemen werd dan ook op grote schaal gehoor gegeven. In ruil voor een plenaire aflaat namen tienduizenden deel aan de Eerste Kruistocht (1095-1099) om Jeruzalem te bevrijden. Tijdens hun reis naar het Heilige Land stond lang niet op iedere hoek een warme maaltijd of opgemaakt bed in een herberg op ze te wachten; ontberingen die een onderdeel vormden van het penitentiër karakter van de onderneming.

Dit schrok echter niet af. Na het verlies van de kruisvaarderstad Edessa werd van 1146-1148 een tweede grote kruistocht op poten gezet, geleid door de koningen Lodewijk VII en Koenraad III, die eindigde in een aftocht bij Damascus. Vier decennia later reisden de vorsten Richard I, Filips II Augustus en Frederik I Barbarossa naar het Heilige Land om de steden te veroveren die enkele jaren daarvoor verloren waren gegaan na de christelijke nederlaag bij Hattin (1187), in wat bekend staat als de Derde Kruistocht (1189-1192). In 1202 gingen de deelnemers aan de Vierde Kruistocht op pad, die eindigde met de ongeplande verovering van Constantinopel in

¹ Geoffrey Parker, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2de editie; Cambridge 1996) 79.

² Christopher Tyerman, *How to plan a crusade. Reason and religious war in the middle ages* (Londen 2015) 135.

1204. In de vijftiende eeuw volgden nog een Vijfde en Zesde Kruistocht, waarvan de laatste werd geleid door keizer Frederik II. Lodewijk IX ondernam ten slotte ook twee grote kruistochten: de Zevende (1248-1254) die zich op Egypte richtte en de Achtste (1270) waar hij de dood vond in Tunis.³ Een kruisvaart, die soms wel jaren kon duren, ging onvermijdelijk gepaard met het verblijf in een kamp, of dit nu was voor een éénmalige overnachting wanneer men op doorreis was of voor een maandenlange belegering. Omdat het onderwerp zo onderbelicht is en het verblijf in kampementen toch zo'n alledaags en interessant aspect is van de kruistochten, wil ik hier mijn scriptie aan wijden. Historiografisch gezien kan het onderwerp het beste ondergebracht worden in de historiografie van de logistiek, daarom zal ik daar eerst uitvoeriger op ingaan.

De studie naar oorlogvoering in de middeleeuwen heeft zich sinds de negentiende eeuw voornamelijk gericht op de heldhaftige prestaties van individuele ridders en de ridderschap, de gedragscode die ze na behoorden te leven en de grote veldslagen waarin ze vochten. Niet alleen is in deze studies de nadruk op het aandeel van veldslagen in de middeleeuwse oorlogvoering teveel benadrukt; belegeringen waren een veel frequenter en betekenisvoller aspect van het krijgsbedrijf. Deze belangstelling voor de traditionele onderwerpen heeft ertoe geleid dat er een vertekend beeld is ontstaan van de geschiedenis van oorlogvoering in de middeleeuwen. Het lijkt er daardoor namelijk op dat oorlogvoering zich in een vacuüm afspeelde: de ridders en soldaten kwamen zonder moeite op het strijdtoneel aan, de weersomstandigheden waren irrelevant, het verkrijgen van voedsel en water vormde geen probleem en ze werden altijd zonder moeite in hun lichamelijke en mentale behoeften voorzien.⁴

Voorgenoemde stellingen zijn natuurlijk onzin. Ons is allemaal de uitspraak van Napoleon bekend: 'een leger marcheert op zijn maag'. Een uitspraak waar de vierde-eeuwse Romeinse auteur Vegetius zich pontificaal achter zou scharen. In zijn militair handboek, *De Re Militari*, schreef hij: 'armies are more often destroyed by starvation than battle, and hunger is more savage than the sword'.⁵ Het voeden en bevoorraden van een middeleeuws leger was een basisbehoefte waaraan voldaan moest worden en essentieel was als een militaire campagne wilde slagen. Het is dan ook opvallend dat er zo'n lange tijd een groot manco heeft bestaan in de historiografie van de militaire logistiek.

Er is al langere tijd meer aandacht geweest voor de rol van logistiek bij oorlogvoering in de oudheid en de vroegmoderne tijd. Mediëvisten zijn zich pas in de afgelopen twee decennia gaan richten op logistieke vraagstukken en logistiek gaan zien als iets wat als een op zichzelf staand onderwerp bestudeerd kon worden. Alhoewel er in die tijd al aardig wat werk is verzet, vooral wat betreft de logistiek tijdens de kruistochten, moet er nog veel onderzoek worden gedaan om tot een beter beeld van middeleeuwse militaire logistiek te komen.⁶ De late start is op twee manieren te verklaren. Ten eerste moet, zoals ik hiervoor al heb aangegeven,

³ Peter Lock, *The Routledge companion to the crusades* (Abingdon 2006) 167-170., Christopher Tyerman, *God's war. A new history of the crusades* (Londen 2006) 64-71, 268, 289, 335, 375, 403, 472, 520, 527, 550-554, 783, 799, 811-812.

⁴ B.S. Bachrach, 'Some observations on administration and logistics of the siege of Nicaea', *War in history* 3 (2005) 249-250., John H. Pryor, 'Preface' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) xii.

⁵ N.P. Milner, *Vegetius. Epitome of military science* (2de editie; Liverpool 1993) 67.

⁶ John F. Haldon, 'Marching across Anatolia. Medieval logistics and modelling the Mantzikert campaign', *Dumbarton Oaks papers* 65-66 (2012) 210., Pryor, 'Preface', xi-xxi.

gekeken worden naar de historici zelf. Zij hebben zich generaties lang gericht op het zwaardgekleter wat te horen was op de middeleeuwse slagvelden en het bloed dat daar vergoten werd. Het beschrijven van de harde werkelijkheid van middeleeuwse oorlogvoering, wat soms ook gepaard gaat met een lichte dosis romantisering, is natuurlijk een veel spectaculairder onderwerp dan pogen te berekenen hoeveel mijl een kruistochtleger per dag aflegde of hoeveel kilogram tarwe er per dag nodig was om een bepaald aantal kruisvaarders te voeden.

Naast de voorkeuren voor onderzoeksonderwerpen van historici zelf, hebben de primaire bronnen ook niet bijgedragen aan het creëren van belangstelling voor militaire logistiek. Voor de periode van de kruistochten bestaan er op beperkte schaal bewaard gebleven documenten die een beeld geven van de logistiek en planning die vooraf ging aan een kruistocht. Alhoewel er vanaf de 12de eeuw wel meer documentatie van regeringen en edelen bewaard is gebleven dan daarvoor, is het nog steeds fragmentair en summier. Het is pas vanaf ongeveer 1300 dat er meer materiaal te vinden is, in de vorm van aantekeningen, verhandelingen en overheidsdocumenten, die meer inzicht geven in de logistieke voorbereidingen die met een kruistocht of militaire campagne gepaard gingen. Voor de periode daarvoor is de mediëvist erg afhankelijk van kronieken en geschiedenissen, veelal geschreven door clerici. De auteurs van deze literaire werken refereren meestal weinig aan zaken die van belang zijn voor de historicus die zich bezig houdt met middeleeuwse logistiek.⁷ Op het gebruik van kronieken zal ik echter later terugkomen.

Het eerste wat opvalt als gekeken wordt naar de historiografie van middeleeuwse logistiek is dat er voor het jaar 2000 bijna geen literatuur is verschenen die logistiek zelf als onderwerp centraal stelt. Het grote 13-delen tellende naslagwerk *Dictionary of the middle ages* (1982-1989) zegt vrijwel niets over logistiek in de middeleeuwen, met uitzondering van drie zinnen over het belang van goede bevoorrading voor het Byzantijnse leger. Daarnaast is het woord logistiek ook niet terug te vinden in het omvangrijke register of de bibliografieën.⁸ Hetzelfde geldt voor de Duitse tegenhanger, het *Lexikon des Mittelalters* (1980-1998). De afwezigheid van logistiek in de militaire historiografie is ook te zien in handboeken, zoals *Western warfare in the age of the crusades, 1000-1300* (1999) van John France. Soms geeft hij wel aan dat er sprake was van bevoorrading en logistieke voorzieningen bij sommige militaire campagnes. Meestal zijn dit echter enkele passages die ter ondersteuning dienen van de beschrijvingen van veldslagen en belegeringen. Logistiek en planning als onderwerpen die op zichzelf al de moeite waard zijn om te onderzoeken, vooral omdat ze van essentieel belang waren voor het succes van middeleeuwse oorlogvoering, komen ook hier onvoldoende naar voren.⁹

Dat hier sindsdien verandering in is gekomen, is te zien aan de inhoud van een recente publicatie over militaire oorlogvoering van Bernard S. Bachrach en David S. Bachrach: *Warfare in medieval Europe, c. 400 – c. 1453* (2017). De auteurs willen met dit werk een nieuw overzicht met alle recente wetenschappelijke inzichten aanbieden aan zowel nieuwsgierigen met een interesse in middeleeuwse oorlogvoering als studenten die zich hier tijdens colleges mee bezighouden. Door een compleet en uitgebreid hoofdstuk te wijden aan het belang van logistiek voor het

⁷ Bachrach, 'Some observations on administration and logistics of the siege of Nicaea', 249-250., Tyerman, *How to plan a crusade*, 4-5.

⁸ Joseph R. Strayer, *Dictionary of the middle ages. Volume 12, Thaddeus legend – Zwart Noc* (New York 1989) 548.

⁹ John France, *Western warfare in the age of the crusades, 1000-1300* (Ithaca 1999) 10, 34-38, 108, 128, 201.

bedrijven van oorlog, hebben ze dit onderwerp de aandacht gegeven die het behoort te krijgen. Er wordt niet alleen ingegaan op de logistieke eisen die een leger stelde, zoals de behoefte aan voedsel, water en ander materieel, ook laten ze zien dat logistiek invloed heeft gehad op ontwikkelingen in de economische, fiscale en bestuurlijke geschiedenis. De auteurs ondermijnen de bewering van mediëvist Timothy Reuter die zei dat vroegmiddeleeuwse legers klein werden gehouden door de beperkingen van bestuurlijke en institutionele capaciteiten van vorsten. Ze zouden dus niet in staat zijn geweest om een leger op campagne te bevoorraden. Door de nadruk te leggen op het feit dat na de val van het Romeinse Rijk vroegmiddeleeuwse regeringen zich bewust waren van het belang van logistieke voorzieningen en door te laten zien dat ze actief bezig waren om deze behoeften te kunnen faciliteren, hebben de auteurs aangetoond dat de zogenaamde onhaalbaarheid van voldoende logistieke voorzieningen voor legers in deze periode een ander cliché is dat voortkomt uit het 'dark age' beeld wat veel historici en leken van de vroege middeleeuwen hebben.¹⁰

Eén van de eerste dingen die de historicus zich afvraagt als hij zich met logistiek gaat bezighouden is hoeveel mensen er betrokken waren bij de militaire campagne of kruistocht waar hij zich op richt. De aantallen strijdkrachten en kampvolgers vormen een startpunt van waaruit pogingen kunnen worden gedaan om vast te stellen hoeveel voedsel en water er per dag nodig was, wat de lengte was van het leger tijdens de mars, hoelang de bagagetrein was, hoeveel paarden en andere lastdieren het leger vergezelden, etc.

Studie naar de grootte van middeleeuwse legers is al vrij vroeg van start gegaan. De Duitse militair historicus Hans Delbrück schreef in de eerste decennia van de 20ste eeuw over de grootte van middeleeuwse legers. Hij schatte deze veel kleiner in dan zijn voorgangers hadden gedaan. Delbrück nam niet meer blindelings de soms absurd hoge aantallen deelnemers aan die in de kronieken vermeld werden. Daarentegen geloofde hij wel in de objectiviteit van de kroniekschrijvers wanneer zij over legers met een klein aantal strijdkrachten spraken. Zijn reden voor deze aannames was dat de middeleeuwse economie maar een bescheiden productieoverschot had en dat de distributiemogelijkheden ook nog eens beperkt zouden zijn. Hij duidde deze benadering aan als *Sachkritik*. Daarmee wilde hij middels een externe controle aantonen dat de hoge aantallen die door sommige kroniekschrijvers worden gegeven onrealistisch zijn. *Sachkritik* maakt gebruik van kwantificeerbare zaken, zoals menselijke fysiologie, fysieke topografie en technologische capaciteit, waarvan we de grenzen en mogelijkheden kennen of kunnen ontdekken, die van toepassing waren op een bepaalde plek gedurende een bepaalde periode. Op deze manier verwierp hij bijvoorbeeld het aantal kruisvaarders bij het beleg van Antiochië (1097-1098) zoals dat door Raymond van Aguilers en enkele anderen werd geschat op zo'n 100.000 man. Volgens Delbrück kon zo'n groot aantal mensen die zo'n zware consumptielast vormden nooit door de premoderne landbouw en infrastructuur ondersteund worden. Hij kwam dan ook uit op een maximum van 35.000 kruisvaarders.¹¹

Delbrück is in zijn aanpak gedurende een groot deel van de twintigste eeuw gevolgd door veel andere historici. Zij gingen allemaal zover te beweren dat wanneer

¹⁰ Bernard S. Bachrach en David S. Bachrach, *Warfare in medieval Europe, c. 400 – c. 1453* (Abingdon 2017) 1-4, 154-155, 208-209, 378. Voor het volledige hoofdstuk over logistiek zie pagina's 154-212.

¹¹ Bernard S. Bachrach, 'The siege of Antioch. A study in military demography', *War in history* 6 (1999) 127-129., Bachrach, *Warfare in medieval Europe*, 13.

een kroniekschrijver in zijn werk twee verschillende cijfers weergaf voor het aantal manschappen, een getal van enkele honderden tot enkele duizenden soldaten aannemelijk was. Wanneer diezelfde auteur sprak over vele duizenden tot zelfs tienduizenden soldaten werd dat per direct verworpen. Karl Ferdinand Werner bekritiseerde deze aanpak. De methode die werd toegepast deed volgens hem geen recht aan de werkelijkheid. In plaats van het verwerpen van op het eerste gezicht te hoge aantallen, moesten historici volgens hem elke primaire brontekst en de aantallen die daarin vermeld worden in de context van het ontstaan van de bron benaderen. Dan kan men proberen vast te stellen of de genoemde cijfers realistisch zijn of niet. Hier vormt de toepassing van *Sachkritik* een oplossing. Maar om goed gebruik te kunnen maken van *Sachkritik* moeten we eerst zoveel mogelijk te weten komen over allerlei zaken die verband houden met logistieke problemen, zoals de caloriebehoefte van mensen en dieren, de landbouwopbrengsten in een bepaald gebied gedurende een bepaalde tijd, transportmogelijkheden, etc.¹² De middelen die wij vandaag de dag daarvoor tot onze beschikking hebben bieden veel meer mogelijkheden dan Delbrück ooit had. Hierop zal ik later terugkomen.

Naast de aanhangers van Delbrück zijn er ook historici die simpelweg alle genoemde aantallen in middeleeuwse kronieken verworpen. Zij beweren dat mensen in de middeleeuwen niet goed met cijfers overweg konden en dat het bronmateriaal daarom ook niet letterlijk moet worden opgevat. Bachrach gaat hier tegenin. Ten eerste waren de kroniekschrijvers en leden van de militaire staf van aanvoerders vaak geschoold in de rekenkunde. Ook waren ze in staat om te schatten; Willem de Veroveraar kon in 1066 gedurende enkele maanden zijn leger van 14.000 man en 3.000 paarden onderhouden in een kamp bij Dive-sur-Mer. Leden van zijn staf moesten dan toch in staat zijn geweest om tot voldoende schattingen te komen over zowel het aantal mensen, paarden, benodigde hoeveelheid voedsel en andere zaken. Ten slotte beweerden sommige historici ook dat de cijfers in primaire bronnen niet te vertrouwen zijn omdat het afgeronde cijfers zijn. Maar Bachrach weerlegt dit overtuigend omdat, zo zegt hij, grote massa's mensen nu nog steeds geschat worden door gebruik te maken van afgeronde cijfers. Het zijn juist de nauwkeurige cijfers van grote menigtes die met argusogen bekeken moeten worden.¹³

In 2000 publiceerde Yaval Noah Harari een artikel waarin hij het verband liet zien tussen strategie en bevoorrading in veertiende-eeuwse Westerse invasiecampagnes. Historici zijn er altijd vanuit gegaan dat er geen middeleeuws logistiek systeem bestond dat in staat was om een leger in vijandelijk gebied te bevoorraden. Daarom is altijd gedacht dat deze legers van het land moesten leven; door van de lokale bevolking te kopen of te plunderen. Deze orthodoxe visie werd iets zwakker in de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw toen Michael Prestwich (1996) liet zien dat de Engelse regering in de 13de en 14de eeuw het initiatief nam om grote hoeveelheden voedsel te verzamelen voor haar legers. Jonathan Sumption (1990) beschreef enkele belegeringen in de jaren dertig en veertig van de veertiende eeuw waar de belegeraars werden gesteund door bevoorradingslijnen. Verder heeft Bernard Bachrach (1993) de afhankelijkheid van de Karolingische legers van bagagetreinen laten zien en John Gillingham (1984) bespreekt enkele voorbeelden van twaalfde-eeuwse invasielegers die gebruik maakten van zowel bagagetreinen als bevoorradingslijnen. Toch bleef de conventionele opvatting over bevoorrading de overhand houden.

¹² Bachrach, 'The siege of Antioch' 128-129., Bachrach, *Warfare in medieval Europe*, 13-14.

¹³ Bachrach, 'The siege of Antioch', 130-132.

Het probleem van deze studies is volgens Harari dat ze, daar waar ze zich richten op het probleem van bevoorrading, nooit een connectie proberen te leggen met strategie. Hij doet dit wel in zijn artikel en trekt hier vervolgens twee conclusies uit. Ten eerste was professionele bevoorrading veel belangrijker dan voorheen gedacht werd. Hij acht dat dit van groter belang was dan het verkrijgen van voorraden op lokaal niveau. Ten tweede betoogt hij dat militaire leiders hun strategie soms moesten aanpassen vanuit logistieke overwegingen. Dit kon ook de andere kant op werken, dan werden de logistieke opties bepaald door strategische belangen. Harari laat zo overtuigend zien dat logistiek een belangrijke en vaak zelfs bepalende rol kon spelen in een militaire campagne.¹⁴

Twee jaar na het verschijnen van het artikel van Harari werd in de herfst van 2002 een seminar gehouden in Sydney, dat gewijd werd aan logistiek tijdens de kruistochten. Het initiatief hiervoor kwam tot stand na de constatering dat er over zowel oorlogvoering in de middeleeuwen als de kruistochten nog steeds weinig werd geschreven waarin logistiek centraal werd gesteld of voldoende uit de verf kwam. Natuurlijk zijn er enkele uitzonderingen waar historici wel aandacht besteed hebben aan logistieke aspecten van de kruistochten. John France beschreef de Eerste Kruistocht (1994), James Powell de Vijfde kruistocht (1986) en William Jordan de Zevende kruistocht (1979). Maar ook in deze literatuur werd logistiek alleen besproken daar waar het nodig was om de uitkomst of gevolgen van de campagnes toe te lichten, zonder verder diep op de logistiek zelf in te gaan.¹⁵

Het seminar leidde tot de publicatie van een bundel met dertien artikelen over kruistochtlogistiek. De onderwerpen zijn erg uiteenlopend: er worden studies gemaakt over de omvang van legers, de hoeveelheid voedsel die nodig was en de bevoorradingsmethoden, soorten schepen die werden ingezet, de aanwezigheid van toegankelijk havens, het gebruik van wegen, de mogelijkheid dat kruisvaarders topografische kaarten gebruikt hebben, de rol van geld tijdens de Eerste Kruistocht en infanterie in moslimlegers tijdens de kruistochten.¹⁶ Het zou te uitvoerig zijn om elk artikel hier afzonderlijk te bespreken maar ik denk dat er in de bundel twee belangrijke trends van historiografie over logistiek zijn te onderscheiden.

Ten eerste is er de tak die ik gemakshalve als de traditionele methode wil aanduiden. Kenmerkend hiervan is dat historici die zich hiervan bedienen voornamelijk of uitsluitend gebruik maken van middeleeuwse primaire bronnen. Een voorbeeld hiervan is het artikel over logistiek tijdens de Tweede Kruistocht van John France. Hij geeft zelf aan dat er voor de Tweede Kruistocht voldoende verwijzingen zijn te vinden naar logistiek, hij maakt vooral veel gebruik van het werk van Odo van Deuil. Door deze bronnen te gebruiken schets hij een beeld van de verschillende situaties waarin de kruisvaarders wel of niet in staat waren om voorraden te kopen of plunderen. Hij laat daarbij ook zien hoe belangrijk de rol van diplomatie hiervoor was. Maar doordat hij zijn verhaal niet ondersteunt met kwantitatieve gegevens over bijvoorbeeld aantallen kruisvaarders en dieren of hoeveelheden voedsel en water, biedt zijn artikel geen diepgravende analyse van de logistiek tijdens de Tweede

¹⁴ Yavali Noah Harari, 'Strategy and supply in fourteenth-century Western European invasion campaigns', *The journal of military history* 64 (2000) 297-299, 329.

¹⁵ Pryor, 'Preface', xi., John H. Pryor, 'Digest' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 275., Tyerman, *How to plan a crusade*, 4.

¹⁶ Voor alle artikelen zie John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006).

Kruistocht. Het blijft bij een onderzoek gebaseerd op primaire bronteksten wat een beperkt inzicht geeft van de logistieke uitdagingen.¹⁷ Dezelfde aanpak wordt gebruikt door Charles R. Glasheen in zijn artikel over de bevoorrading van de massa's mensen die Peter de Kluizenaar in 1096 volgden. Vooral de *Historia Ierosolimitana* van Albert van Aken gebruikt hij veel.¹⁸ Nu is er met het gebruik van primair bronnenmateriaal voor de studie van de geschiedenis van middeleeuwse logistiek natuurlijk helemaal niets mis, maar het heeft wel zijn beperkingen.

Deze beperkingen proberen sommige historici te doorbreken in andere artikelen in de bundel. Door het gebruik van andere bronnen en nieuwe methoden proberen ze tot diepere inzichten te komen. Dit is de tweede trend die zich het best laat omschrijven als de moderne of progressieve aanpak. John Pryor bijvoorbeeld, maakt naast primaire bronnenstudie gebruik van verschillende methoden om tot een beter begrip te komen van de mars van Bohemond van Tarente en zijn leger naar Thessalonikē. Zo kijkt hij naar astronomische data over de dagelijkse opkomst en ondergang van de zon om te bepalen hoelang er elke dag gereisd kon worden, wat ook weer afhing van de grootte van het leger. Pryor heeft met behulp van kennis over de breedte van de lokale Romeinse wegen en een berekende grootte van het leger, bepaald hoeveel afstand er per dag afgelegd kon worden. Ook heeft hij zelf brood gebakken, gebaseerd op elfde-eeuwse baktechnieken, om erachter te komen hoeveel liter graan er nodig was voor één kilogram brood. Zo ontstaat er een beter beeld van de dagelijkse behoefte aan graan.¹⁹ John Haldon heeft zo'n zelfde studie verricht voor het Byzantijnse leger. Hij heeft hiervoor onder andere gebruik gemaakt van cijfers die genoemd worden in Romeinse, Byzantijnse en negentiende-eeuwse bronnen. Hij heeft de draagcapaciteiten van zowel mensen, paarden als andere lastdieren berekend en door dit te combineren met de berekende consumptie van mens en dier, hun efficiëntie laten zien en grenzen gesteld aan wat wel of niet mogelijk was.²⁰ Door het werk van historici die deze methoden toepassen ontstaat er al een veel rijker beeld van middeleeuwse logistiek.

Maar volgens John Haldon moet er nog steeds veel werk verzet worden. Hij benadrukt de beperkingen van de traditionele geschreven bronnen. Militaire historici zouden zich nog teveel op passages in middeleeuwse bronnen blijven focussen en hierdoor verzanden in een debat over enkele regels tekst, wat niet tot progressie leidt. Beweringen die op basis hiervan zijn gedaan, zijn subjectief en niet verifieerbaar. Het grootste probleem voor de studie van middeleeuwse logistiek is volgens Haldon het ontbreken van kwantitatieve gegevens, die betrekking hebben op zowel aantallen mensen, dieren als hulpbronnen.

¹⁷ John France, 'Logistics and the Second Crusade' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 77-93.

¹⁸ Charles R. Glasheen, 'Provisioning Peter the Hermit, from Cologne to Constantinople 1096' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 119-129.

¹⁹ John H. Pryor, 'Introduction. Modelling Bohemond's march to Thessalonikē' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 1-24.

²⁰ John Haldon, 'Roads and communications in the Byzantine empire. Wagons, horses and supplies' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney. 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 131-158.

In 1999 is hij daarom aan de Universiteit van Birmingham met het *Medieval Logistics Project* gestart. Het doel van het project is een digitaal model te creëren om historisch militaire data mee te kunnen analyseren. Op deze manier wil hij het gedrag van vroegmiddeleeuwse legers in Europa en het Nabije Oosten beter in beeld brengen. Zo kan er bijvoorbeeld gekeken worden welke routes legers waarschijnlijk hebben genomen omdat er in een bepaald gebied een groot landbouwoverschot was. Op basis van kennis over landbouwoverschot is men ook beter in staat om grenzen te stellen aan de maximale grootte die legers gehad zouden kunnen hebben. Maar om zulke modellen te ontwikkelen moet er eerst allerlei data worden ingevoerd over demografie, vestigingspatronen, bevolkingsverspreiding, landgebruik, landbouwopbrengst, landbouwoverschot, het klimaat en weer, geografie, transportmogelijkheden, etc. Deze informatie vereist kennis en vaardigheden binnen een groot aantal verschillende vakgebieden. Het maken van zo'n model is daarom ook een onmogelijke opgave voor de individuele historicus en is voor succes dus afhankelijk van een multidisciplinaire aanpak en samenwerking.²¹ Met het verzamelen van al deze gegevens en het bouwen van modellen is het ook mogelijk om *Sachkritik* effectiever toe te passen op beweringen die door auteurs van middeleeuwse bronnen gedaan worden. Het ziet er dus naar uit dat de toekomst van het onderzoek van militaire logistiek in de middeleeuwen voortgedreven zal worden door de samenstelling van computermodellen.

De afgelopen twintig jaar zijn er grote stappen gezet. Waar het eerst als bijzaak werd beschouwd door militaire historici, heeft het nu aanzienlijke aandacht gekregen en een eigen historiografie opgebouwd. Kampementen komen als onderwerp van studie hier helemaal niet in voor, maar er zijn wel onderwerpen die van groot belang zijn voor het onderzoek naar kampen: de aantallen kruisvaarders, het gebruik van paarden en lastdieren, voedselproductie, voedselconsumptie en bevoorradingsmogelijkheden. Dit zijn essentiële aspecten die nodig zijn voor een zo volledig mogelijk beeld. Dit beeld wil ik schetsen door in mijn scriptie het kamp centraal te stellen. Door op basis van primaire bronnen te kijken naar wat er over de locaties, omvang en verdediging van kampementen te zeggen valt, wil ik in eerste instantie een beeld creëren van de fysieke werkelijkheid van het kamp. Daarnaast zullen de mensen in het kamp centraal staan; de manieren hoe zij overleefden en hun tijd vulden. Zo wil ik dus ook kijken naar het kamp als samenlevingsvorm. Het kruisvaarderkamp zal dus in haar totaliteit behandeld worden. Ik wil dan ook ingaan op de vraag in hoeverre het mogelijk is om op basis van primair bronnenonderzoek een coherent beeld te krijgen van het kruisvaarderkampement als fysieke realiteit en als een plaats waar geleefd werd. Om deze vraag te beantwoorden heb ik de volgende zes deelonderwerpen opgesteld:

In het eerste hoofdstuk zal worden ingegaan op het kamp zelf. Het is vrijwel onmogelijk om na te gaan waar veel van de kampementen van de kruisvaarders hebben gelegen. De bronnen maken lang niet altijd melding van het opslaan van een kamp, ze vormen geen chronologisch en geografisch overzicht. De bronnen bieden wel zekerheid over geografische locatie wanneer er plaatsnamen worden genoemd, vaak in verband met belegeringen. Er wordt ingegaan op de factoren die een rol speelden bij de keuze van de locatie van het kamp. Met behulp van primair bronnenmateriaal en schattingen over het aantal kruisvaarders zal ik pogen een beeld te schetsen van de fysieke lay-out van kampen.

²¹ John Haldon, 'Introduction. Why model logistical systems?' in: John Haldon ed., *General issues in the study of medieval logistics. Sources, problems and methodologies* (Leiden 2006) 1-27., Haldon, 'Marching across Anatolia', 209-212.

Hoofdstuk twee zal gaan over de verdediging van kampementen. In de bronnen komen vier methoden naar voren die het meest gebruikt werden: het plaatsen van wachtposten, de aanleg van een aardenwal, het graven van een greppel en het oprichten van palissaden. Is er een verband te zien tussen deze manieren van verdedigen en de duur van het verblijf op dezelfde plek? Verder zal er worden ingegaan op vijandelijke invallen in het kamp.

Het derde hoofdstuk zal ingaan op de logistiek van de kruistochten. Zoals eerder in de inleiding al aangegeven is, was dit een essentieel aspect van het slagen, of in ieder geval voortduren, van militaire campagnes en kruistochten. De grote hoeveelheden kruisvaarders, paarden en andere lastdieren in de kampen die dagelijks voorzien moesten worden in hun primaire levensbehoeften leverden een indrukwekkende logistieke uitdaging op, hoe werd hieraan voldaan? Om tot een beter inzicht te komen voor welke uitdagingen ze stonden zal ik ook een overzicht geven van de dagelijkse voedsel- en drinkwaterbehoeften. Het zal blijken dat kruisvaarders flexibel en ingenieus te werk moesten gaan en gebruik maakten van verschillende kanalen, middelen en dat planning een grote rol speelde.

Kruisvaarders vallen simpelweg uiteen in twee categorieën: strijdkrachten en kampvolgers. Deze twee groepen zijn onderling en intern echter hoogst divers. De sociale gelaagdheid in de kampen was enorm, niet alleen omdat de kruisvaarders sterk verschillende sociale en economische achtergronden hadden, ook omdat het kamp een plaats was van komen en gaan. Zo kwamen er handelaren, diplomaten en spionnen. Dit waren mensen met diverse achtergronden waarmee de meeste kruisvaarders nog nooit in contact waren geweest. De pelgrims kwamen zelf ook uit verschillende landen en gebieden. Deze grote verscheidenheid kon zorgen voor conflicten onder de kruisvaarders. Naast sociale diversiteit, staat in hoofdstuk vier ook het leiderschap in de kampementen centraal.

In hoofdstuk vijf zal het kamp worden behandeld als basis voor militaire operaties. Een groot gedeelte van de tijd in kampen werd doorgebracht gedurende de belegering van steden, ze vormden zo een blokkade waarmee men probeerde contact van de vijand met de buitenwereld te voorkomen. Niet alleen fungeerden de kampementen als uitvalbasis voor bestormingen van steden, ook deden ze dienst als productiecentrum waar allerlei werkzaamheden plaatsvonden die dienden om de belegering zo snel mogelijk tot een succesvol einde te brengen. Middeleeuwse oorlogvoering was bloederig, hard en meedogenloos. Wat voor impact had dit op de kruisvaarders? Zowel zij als de vijand maakten gebruik van intimidatietechnieken om het moreel van de tegenstander te breken. Hier zal op worden ingegaan en er zal daarnaast ook worden gekeken naar het gevaar van krijgsgevangenschap en de rol van desertie in het leger.

In het laatste hoofdstuk wordt een poging gedaan om een indruk te geven van het dagelijkse leven in een kruisvaarder-kampement, voor zover de primaire bronnen zich daartoe lenen. Naast het krijgsbedrijf en de ondersteunende werkzaamheden moet er ook veel tijd zijn geweest voor andere zaken. Waren er vormen van vrijetijdsbesteding waar kruisvaarders hun toevlucht toe zochten? Daarnaast zal ook worden ingegaan op ziekte en geneeskunde, voor zover daar sprake van was. Kampementen waren clusters van grote aantallen mensen waar epidemieën zich makkelijk konden verspreiden. Ten slotte speelde in de kruistocht als heilige onderneming religie ook een grote rol. Er zal worden ingegaan op het religieuze leven in het kamp en hoe dat lijnrecht tegenover bepaalde gepraktiseerde praktijken stond, zoals prostitutie.

Voor mijn onderzoek maak ik gebruik van bronnen die betrekking hebben op de Eerste Kruistocht (1096-1099), de Tweede Kruistocht (1146-1148), de Derde Kruistocht (1189-1192), de Vierde Kruistocht (1198-1204), en de Zevende Kruistocht (1248-1254). Ik heb de keuze moeten maken om de Vijfde, Zesde en Achtste Kruistocht niet mee te nemen in mijn onderzoek omdat ik geen beschikking had over bronnen die gerelateerd zijn aan deze kruistochten. Bij mijn selectie van primaire bronnen heb ik ook rekening moeten houden met het feit dat ik geen Latijn lees. Daarom heb ik altijd voor Engelse vertalingen moeten kiezen. Ik heb gebruik gemaakt van de meest recente Engelse vertalingen waar ik toegang tot had.

Verreweg de meeste primaire bronnen waar ik gebruik van maak zijn kronieken. De meeste auteurs van deze kronieken schreven als ooggetuigen van de gebeurtenissen die ze op papier zetten, bekende voorbeelden hiervan zijn Fulcher van Chartres, Odo van Deuil, Roger van Hoveden, Godfried van Villehardouin en Jan van Joinville. Daarnaast zijn er ook enkele werken die geschreven zijn door kroniekschrijvers die geen ooggetuigen waren van de kruistochten. Zij maakten vaak gebruik van ooggetuigenverslagen van anderen bij het samenstellen van hun werk, bijvoorbeeld de *Historia Ierosolimitana* van Albert van Aken.²² Ik heb voornamelijk gebruik gemaakt van de kronieken geschreven door ooggetuigen. Toch zijn ook de werken van Ralf van Caen en Albert van Aken, beide gebaseerd op ooggetuigenverslagen, een belangrijke aanvulling waar ik interessante passages uit heb kunnen halen.

Het probleem met middeleeuwse auteurs is dat ze kronieken, of andere werken die ze schreven, in een sterk religieus kader plaatsten. Er staan vrij veel citaten uit de Bijbel in en ze namen de Heilige Schrift ook vaak als model om hun verhaal volgens de historische patronen die daarin te vinden waren vorm te geven. Daarnaast vormde ridderlijkheid een ander belangrijk thema waar veel aandacht aan werd besteed. Op thema's als moed, loyaliteit, heldhaftige verrichtingen, devotie en stichtende verhalen, werd door de auteurs de nadruk gelegd. Logistiek en planning werden van minder belang geacht en er wordt dan ook relatief weinig over gezegd. Hetzelfde geldt voor het kampeven. Maar hier kan toch wel het één en ander over opgemaakt worden als de bronteksten aandachtig worden gelezen. Daarnaast waren het meestal de geestelijke auteurs die minder passages over het dagelijks leven en bevoorrading opnamen. Vooral in de werken van leken was meer te vinden over logistiek en ook over het leven in een kamp.²³ Dit zijn bijvoorbeeld de werken van de hierboven genoemde Godfried van Villehardouin en Jan van Joinville. Hier wil ik echter nog wel aan toevoegen dat toch ook de clerici die kronieken schreven zeer nuttige informatie geven over het kampeven, zoals Albert van Aken en Raymond van Aguilers. Maar alle gebruikte kronieken verschillen sterk in waarde voor mijn onderzoek, uit sommigen put ik veel terwijl anderen maar weinig geciteerd zullen worden. Ten slotte is er één kroniek die het beleg van Lissabon beschrijft in 1147, *De expugnatione Lyxbonensi*. Ik heb ervoor gekozen om deze bron ook mee te nemen omdat de kruisvaarders die deelnamen aan het beleg wel op weg waren naar het Heilige Land. Ook geeft de bron waardevolle inzichten op het leven in het kamp.²⁴

Naast kronieken zal ik ook gebruik maken van bundels waarin ander soorten bronteksten zijn opgenomen, zoals brieven die verzonden zijn door kruisvaarders en bronnen afkomstig van het pauselijk hof. Deze teksten zijn opgenomen in bundels die vertaalde bronnen bevatten over de kruistochten. Daarnaast zullen er ook enkele

²² Tyerman, *God's war*, 86, 244, 295, 388, 498, 776.

²³ Tyerman, *How to plan a crusade*, 4-5.

²⁴ Tyerman, *God's war*, 308-317.

primaire bronnen gebruikt worden die door Islamitische auteurs zijn geschreven. Dit is vooral interessant omdat ze een ander perspectief bieden en passages bevatten die relevant zijn voor dit onderwerp.

Tot slot zijn er nog twee primaire bronnen waar ik iets meer over wil zeggen. De eerste is de eerder genoemde *De Re Militari* van de vierde-eeuwse auteur Vegetius. In deze militaire handleiding geeft Vegetius uitgebreide richtlijnen voor het opzetten en beschermen van kampementen. Dit is relevant voor mijn onderzoek omdat *De Re Militari* het meeste gelezen handboek in de middeleeuwen was. Er zijn ontzettend veel manuscripten van bewaard gebleven en er werden zelfs kleinere versies van gekopieerd voor gebruik op campagne.²⁵ Het werk was voor de twaalfde eeuw voornamelijk te vinden in kloosterbibliotheken en werd waarschijnlijk veel door monniken gelezen. Tijdens de vroege kruistochten reisden er ook genoeg monniken en abten mee, zoals de abt Boudewijn die als kapelaan van Godfried van Bouillon diende en de monnik Odo van Deuil die dezelfde rol voor Lodewijk VII vervulde. Er waren in de vroege middeleeuwen ook al lekenheersers, zoals Lodewijk de Duitser en Karel de Kale, en seculiere geestelijken die het boek in bezit hadden. In de vroege 11de eeuw bezat Alfons V van Castilië een exemplaar en Godfried V van Anjou, de grootvader van Richard I van Engeland, zou het boek geraadpleegd hebben bij de belegering van Montreuil-Bellay rond 1150. Het boek was een belangrijke tekst voor middeleeuwse heersers die zich op het krijgsbedrijf moesten voorbereiden, dit deden ze onder andere door te lezen.²⁶ In de twaalfde eeuw was de middeleeuwse adel over het algemeen vrij goed geletterd. Ook gaven ze de opdracht voor het kopiëren van boeken. De seculiere en kerkelijke leiders van de kruistochten moesten wel over gedegen kennis beschikken wilden ze in staat zijn om zo'n grote onderneming te leiden en plannen.²⁷ Het is onmogelijk om te zeggen wie *De Re Militari* wel of niet gelezen heeft, maar het lijkt me niet onredelijk om aan te nemen dat er kruistochtleiders zijn geweest die kennis hebben genomen van het werk en sommige adviezen hebben toegepast in de praktijk. Daarnaast hadden ze ook mensen dicht bij zich staan, zoals bovengenoemde kloosterlingen, die het boek gelezen zouden kunnen hebben. Ik wil *De Re Militari* daarom ook meenemen in mijn onderzoek.

Een tweede bron die voorschriften voor het leven in een kamp bevat, zijn de aanvullende statuten op de Regel van de Tempeliersorde. De delen waarvan ik gebruik wil maken zijn geschreven tussen circa 1165 en 1187. Ondanks het feit dat deze aanvullende statuten alleen circuleerden onder de leiders van de Tempeliersorde en ook niet per se in het veld toegepast werden, kan het helpen bij het schetsen van een beter beeld van een kamp in de twaalfde eeuw, zeker omdat het contemporaine voorschriften zijn.²⁸

Zoals al duidelijk is geworden maak ik een studie van primaire bronnenteksten om mijn onderzoeksvraag te beantwoorden. In de eerste plaats heb ik gekeken naar alle passages waarin het kamp of het opslaan van een kamp genoemd wordt. Vervolgens heb ik gefilterd om de nuttige informatie eruit te halen waar iets meer

²⁵ Geoffrey Parker ed., *Cambridge illustrated history of warfare* (2de editie; Cambridge 2008) 4, 87., Michael Prestwich, *Armies and warfare in the middle ages. The English experience* (Londen 1996) 152.

²⁶ Christopher Allmand, *The De Re Militari of Vegetius. The reception, transmission and legacy of a Roman text in the middle ages* (Cambridge 2014) 63-69., Jonathan Riley-Smith, *The first crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1997) 200., Tyerman, *God's war*, 295.

²⁷ Tyerman, *How to plan a crusade*, 21-25.

²⁸ J.M. Upton-Ward, *The Rule of the Templars. The French text of the Rule of the Order of the Knights Templar* (Woodbridge 1992) 11-15.

gezegd wordt over bijvoorbeeld de locatie van een kampement, de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen, de geografische kenmerken die een natuurlijke verdediging vormden of de verdedigende methoden die door de kruisvaarders werden toegepast. Vervolgens heb ik me gericht op het vinden van passages die licht schijnen op het dagelijkse leven en de bezigheden van een kruisvaarder. Hierover waren veel directe citaten te vinden, bijvoorbeeld daar waar het gaat over belegeringen, de productie van werktuigen en ziekte. Door de relevante stukken tekst uit alle gebruikte bronnen te combineren is hier een aardige indruk van te geven. Vervolgens heb ik hetzelfde gedaan voor de thema's over sociale samenstelling van de kruisvaartlegers en de logistieke voorzieningen die er wel of niet getroffen werden. De bronteksten geven hier samen ook genoeg informatie over, maar ik ben hierbij ook geholpen doordat deze onderwerpen in secundaire literatuur al zijn behandeld.

Eerder heb ik een onderscheid gemaakt tussen een traditionele en moderne/progressieve manier van onderzoek doen naar middeleeuwse logistiek. Door mijn focus op primaire bronteksten val ik in de eerste categorie. Toch zal ik ook gebruik maken van berekeningen en conclusies over verschillende logistieke onderwerpen die gedaan zijn door de 'progressievere' historici. Verder ben ik ervan overtuigd dat de computermodellen waar John Haldon en zijn collega's aan werken ook toegepast kunnen worden op mijn onderwerp. Met ingevoerde data over wegen, landbouwopbrengst en –overschot, watervoorzieningen, geografische kenmerken, aantallen kruisvaarders in een leger en de afgelegde afstand per dag, kunnen er modellen worden gemaakt die de mogelijke locaties van kampen beter in beeld kunnen brengen. Dit valt echter buiten zowel mijn primaire bronnenonderzoek, als kennis en middelen, maar is misschien een project dat gedaan zou kunnen worden door een samenwerkingsverband van historici en wetenschappers uit andere disciplines.

Hoofdstuk 1

Locaties en omvang van de kampementen

Before him he saw Acre appear,
And the flower of all the world he found
Camped there, and drawn up all around;
He saw mountains and the vales,
The open plains and hills and dales
Clothed with pavilions and with tents.²⁹

Dit wonderlijke gezicht verscheen voor de ogen van koning Richard I van Engeland toen zijn schip voor de kust van Akko voer op 8 juni 1191. Er moeten op dat moment vele duizenden mannen en vrouwen voor de stad gebivakkeerd hebben die dit schouwspel mogelijk maakten. Wel moet rekening worden gehouden met het feit dat in bovenstaande passage uit het gedicht van Ambrosius, de *Estoire de la Guerre Sainte*, sprake kan zijn van overdrijving en idealisering. Toch zal er een groot aantal tenten aanwezig zijn geweest om zo'n substantieel leger te huisvesten. Ambrosius beweert dat hij bij het beleg van Akko aanwezig was. Het beeld dat hij met zijn beschrijving schetst kan dus toch vrij realistisch zijn.³⁰ Deze passage is daarmee ook gelijk representatief voor andere kampementen tijdens de kruistochten waar tienduizenden kruisvaarders bij betrokken waren.

Van al deze kampen moeten er, gedurende de periodes van de vijf kruistochten die hier centraal staan, vele tientallen zijn geweest. Het is onmogelijk om na te gaan hoeveel er precies zijn geweest of waar ze waren opgeslagen. Om hier meer inzicht in te krijgen zijn we voornamelijk, of zelfs volledig, aangewezen op primair bronnenmateriaal. In deze bronnen wordt soms op sommige kampementen dieper ingegaan, vooral daar waar er ook sprake was van een belegering. Iets vaker is er zoiets te lezen als: 'then our tents were ordered unfolded and pitched' of 'our people then pitched their tents next to the river Arsur and spent the night there'.³¹ Uit dergelijke teksten blijkt dat er tentenkampen werden opgeslagen. Soms wordt de locatie ook vermeld, al blijkt daar ook niet altijd precies uit waar het kamp precies lag. Er zijn meerdere plekken aan de rivier Arsur waar dit het geval kan zijn geweest. Voor andere passages in de bronnen geldt hetzelfde; er wordt melding gemaakt van een kamp dat wordt opgeslagen om de nacht door te brengen maar een (exacte) locatie valt er meestal niet uit af te leiden. Maar in de meeste gevallen maken de bronnen geen melding van het opslaan van een kampement. We weten dat ze er geweest moeten zijn want de nacht moest op een bepaalde plek worden doorgebracht, er is alleen geen documentair bewijs van. Waarschijnlijk omdat de kroniekschrijvers het niet relevant genoeg vonden of omdat ze het als zo'n alledaags verschijnsel zagen dat het niet nodig werd geacht er meer over te zeggen. In de inleiding is al gebleken dat kroniekschrijvers zo'n zelfde houding hadden tegenover logistiek en planning.

Over kampen die gebouwd zijn door het Romeinse leger in de Oudheid is wat dat betreft veel meer bekend. Dit komt niet alleen door het geschreven

²⁹ Jerome Hubert Merton en John L. La Monte, *The crusade of Richard the Lion-heart by Ambroise* (New York 1941) 115.

³⁰ Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 3-5., Tyerman, *God's war*, 448.

³¹ Harold S. Fink ed., *Fulcher of Chartres. A history of the expedition to Jerusalem* (Knoxville 1969) 141., Helen J. Nicholson ed., *The chronicle of the Third Crusade. The itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi* (Aldershot 1997) 262.

bronnenmateriaal wat is overgeleverd, maar ook door archeologische vondsten. Vooral de kampen die voor langere periodes werden gebruikt, enkele maanden tot jaren, hebben archeologisch bewijs nagelaten. Deze kampen werden namelijk omringd door fortificaties waarvan nog restanten te zien zijn of zijn teruggevonden: greppels, borstweringen en palissaden. Vooral kampen met greppels zijn goed vanuit de lucht te herkennen door het patroon wat op de grond te zien is.³² Voor de periode van de kruistochten is er bij mijn weten helemaal geen archeologisch bewijs van kampementen te vinden. Toch maakten de kruisvaarders gebruik van dezelfde verdedigingsmaatregelen als de Romeinen (hier zal in hoofdstuk 2 nader op ingegaan worden). Mijn inziens is er niets gevonden omdat er (bijna) niets meer resteert. De greppels die rondom kampen bij belegerde steden waren gegraven werden waarschijnlijk zo snel mogelijk gedicht na het beleg door de winnende partij. Als deze verdedigingswerken in stand worden gehouden, was het voor een vijand alleen maar makkelijker om een belegering te beginnen. Daarnaast is op moderne foto's van de steden die tijdens de kruistochten belegerd zijn, zoals Antiochië (Antakya), Constantinopel (Istanboel) en Akko, te zien dat ze de grenzen van de oude stadsmuren in grote mate zijn ontgroeid en ondertussen het terrein bedekken waar de kampen waarschijnlijk hebben gelegen. Om meer over het aantal en de locaties te weten te komen zal archeologie dus weinig bij kunnen dragen. De enige andere methode die gebruikt zou kunnen worden zijn de computermodellen van John Haldon waar ik in de inleiding over gesproken heb.

Er zijn een aantal tentenkampen die in de komende hoofdstukken vaker naar voren zullen komen en waarvan zowel de locatie als de tijdsperiode van hun bestaan vrij specifiek kunnen worden weergegeven. Hieronder volgt een opsomming van de locaties van die kampen, ingedeeld per kruistocht:

Eerste Kruistocht

- Nicaea (İznik), 14 mei 1097 – 19 juni 1097
- Antiochië (Antakya), 21 oktober 1097 – 3 juni 1098
- Ma 'arrat al-Nu 'man, 28 november 1098 – 12 december 1098
- Arqa, medio februari 1099 – 15 juli 1099
- Jeruzalem, 7 juni 1099 – 15 juli 1099

Tweede Kruistocht

- Lissabon, 1 juli 1147 – 21 oktober 1147
- Damascus, 24 juli 1148 – 28 juli 1148

Derde Kruistocht

- Akko, 28 augustus 1189 – 12 juli 1191
- Jaffa, 10 september 1191 – 31 oktober 1191
- Askelon, eind januari 1192 – 6 juni 1192
- Bayt Nuba, 10 juni 1192 – 4 juli 1192

Vierde Kruistocht

- Zara (Zadar), 11 november 1202 – april 1203
- Constantinopel (Istanboel)/Galata (Istanboel), 5/6 juli 1203 – 13 april 1204

Zevende Kruistocht

- Damietta, 5 juni 1249 – 20 november 1249
- Mansoera (El-Mansoera), 19 december 1249 – 5 april 1250
- Caesarea, maart 1251 – mei 1252
- Jaffa, mei 1252 – juni 1253

³² Rebecca H. Jones, *Roman camps in Britain* (Stroud 2012) 18, 31 en 64.

- Sidon, juni 1253 – april 1254³³

De kampementen die zich op deze plaatsen bevonden waren niet allemaal belegeringskampen. Het kamp bij Bayt Nuba, een plaats vrij dicht bij Jeruzalem, bestond alleen maar omdat de kruisvaarders het niet eens konden worden over de vraag of ze de Heilige Stad aan moesten vallen of een ander doelwit moesten kiezen. Het kamp dat daarvoor bij Askelon was opgeslagen diende als verblijf voor de kruisvaarders die onder leiding van koning Richard de fortificaties van de stad herbouwden. Met ditzelfde doel sloeg Lodewijk IX vanaf maart 1251 tot en met juni 1253 zijn kamp op bij Caesarea, Jaffa en Sidon.³⁴ Verder heb ik voor de hiervoor genoemde data voor de einddatum van het verblijf in het kamp meestal de datum gegeven van de dag waarop een beleg eindigde en een stad werd ingenomen. Het is vaak niet helemaal duidelijk of de kruisvaarders zich hierna in deze stad huisvestten of niet. Dit geldt alleen niet voor Zara. Na de inname van de stad brandden ze deze af en verbleven zij in het kamp tot hun vertrek in april 1203. Diezelfde kruisvaarders verbleven ook bij Constantinopel in het kamp tussen twee belegeringen in. Na afloop van het laatste beleg op 13 april 1204, verplaatsten ze zich naar de stad. Ook bij Damietta verbleven de kruisvaarders enkele maanden in het kamp terwijl ze de stad twee dagen na hun aankomst al hadden ingenomen. In deze drie gevallen was het wel duidelijk dat de belegeraars na de inname van de stad in het kampement bleven vertoeven. Daarom is de weergegeven einddatum hier niet die van het einde van het beleg maar van het vertrek van het kruisvaartleger.³⁵

Militaire operaties die gericht waren op territoriale veroveringen moesten om hun doelen te bereiken steden en vestingen innemen. Voor de kruistochten gold dit net zo goed als voor elke andere militaire campagne in middeleeuwen. De route die door een kruistochtleger werd afgelegd was dus in grote mate afhankelijk van de steden en fortificaties die ingenomen moesten worden.³⁶ Langs deze route werden elke dag kampen opgezet en afgebroken. Uit de bronnen komt naar voren dat er aan de locaties van deze kampen langs de afgelegde route ook eisen werden gesteld waar men graag aan wilde voldoen. Deze eisen werden ook door Vegetius onder woorden gebracht:

Camps – especially when the enemy is near – should be built always in a safe place, where there are sufficient supplies of firewood, fodder and water, and if a long stay is in prospect choose a salubrious site. Care must be taken lest there be a nearby mountain or high ground which could be dangerous if captured by the enemy. (...) The camp should be built according to the number of soldiers and baggage-train, lest too great a multitude be crammed in a small area.³⁷

De belangrijkste aspecten die ook terugkomen in de kronieken worden hier door Vegetius genoemd: een locatie die veilig en goed te verdedigen was, water, toegang

³³ Thomas Asbridge, *The First Crusade. A new history* (Londen 2004) 123, 263-268., Lock, *The Routledge companion*, 108., Caroline Smith, *Joinville and Villehardouin. Chronicles of the crusades* (Londen 2008) 262, 274, 286., Tyerman, *God's war*, 124, 127, 150, 152-153, 158, 131, 315, 332-333, 409, 452, 459, 462, 465, 467, 528, 542, 544, 552, 787, 789, 795.

³⁴ Tyerman, *God's war*, 467-468, 798.

³⁵ Ibidem, 528-529, 544, 548, 552., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 30, 67, 185-189.

³⁶ Bachrach, *Warfare in medieval Europe*, 98, 182.

³⁷ Milner, *Vegetius*, 23-24.

tot voer (gras) voor de paarden en een stuk grond dat groot genoeg was om het gehele kamp op te slaan. Deze factoren waren ook de eisen die door de Byzantijnen werden gesteld aan een verblijfplaats.³⁸

Wanneer de kroniekschrijvers iets over de geografische kenmerken van een kampeerplek laten doorschemeren gaat het vaak over de strategische locatie ervan. Zo werd er gekozen voor plekken waar elementen in het landschap een natuurlijke bescherming boden aan een gedeelte van het kamp. Zo laat Fulcher van Chartres bijvoorbeeld weten dat de kruisvaarders op een avond de nacht hebben doorgebracht aan de kust, met aan één kant van het kamp de zee als barrière. Datzelfde leger streek later neer naast een moeras in Anatolië.³⁹ Peter Tudebode vertelt over een brug waarbij twee dagen lang het kamp was opgeslagen. Deze brug troffen de legers aan toen ze net één dag aan het reizen waren vanuit Nicaea.⁴⁰ Het strategisch voordeel van zo'n locatie in vijandig gebied mag niet onderschat worden. Het zou voor de Turken veel moeilijker zijn om het christelijke kamp aan te vallen omdat de brug maar een beperkte doorgang bood aan soldaten die daarop ook makkelijk beschoten en geblokkeerd konden worden. Een andere manier om de strategische mogelijkheden die het terrein bood te benutten was door de hoogte in te gaan. Hier zijn voornamelijk voorbeelden van te vinden bij de belegering van steden. Bij het beleg van Lissabon in 1147 bijvoorbeeld, nam Saher van Archelle, één van de aanvoerders van de Westerse contingenten aldaar, het volgende initiatief: 'he commanded that tents be pitched on the brow of a hill which overlooked the city at a distance'.⁴¹ Volgens de biograaf van Saladin, Baha' al-Din Ibn Shaddad, stond de tent van koning Gwijde van Jeruzalem tijdens het beleg van Akko (1189-1191) op een berg genaamd 'Tell al-Muṣallabīn'.⁴² Dit wordt ondersteund door het *Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi* waarin de auteur ook nog uitweidt over de voordelen van zo'n locatie: 'Due to its good position one may observe from here all approaches to the city by land and sea. That mountain rises loftily on the eastern side of the city, and from it a clear view spreads out all around before the roving eye, far and wide across the plain'.⁴³ 'Tell al-Muṣallabīn' en 'Mount Turon' zijn natuurlijk twee verschillende namen voor dezelfde berg.

Belangrijker dan een goed verdedigbare locatie was water, essentieel voor zowel mens als dier, vooral in de hete en droge gebieden in Anatolië, het Heilige Land en Egypte. In de zomer was de behoefte aan water het grootst, terwijl er ook schaarste ontstond door opdroging van waterbronnen door de hitte. Zo voert de Orontes, de rivier die voor de muren van Antiochië stroomde en waar de legers van de Eerste Kruistocht zich achter vestigden, in de winter 337 miljoen liter water per dag door maar zomers loopt dat drastisch terug naar 26,9 miljoen liter water per dag.⁴⁴ Dan gaat het hier nog over een grote waterstroom, maar wat een kleine rivier

³⁸ John F. Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565 – 1204* (Londen 1999) 152.

³⁹ Fink, *Fulcher of Chartres*, 77, 84.

⁴⁰ John Hugh Hill en Laurita L. Hill, *Peter Tudebode. Historia de Hierosolymitano itinere* (Philadelphia 1974) 34.

⁴¹ C.W. David, *De expugnatione Lyxbonensi* (New York 1936) 97., Tyerman, *God's war*, 309.

⁴² D.S. Richards, *The rare and excellent history of Saladin or Al-Nawadir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al-Yusufiyya by Baha' al-Din Ibn Shaddad* (Aldershot 2001) 97.

⁴³ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 70-71.

⁴⁴ Reuven Amitai, 'The logistics of the Mongol-Mamlūk war, with special reference to the battle of Wādī 'l-Khaznadār, 1299 C.E.' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 27-30., Jonathan Roth, *The logistics of the Roman army at war, 264 B.C – A.D. 235* (Leiden 1999) 119-120.

was in de winter kon in de zomermaanden dus helemaal droog komen te staan. Toen de contingenten van de Eerste Kruistocht in Iconium (Konya) aankwamen werden ze door de lokale bevolking geadviseerd 'to carry full bottles of water because the countryside for one day's journey was very arid'.⁴⁵ De gevolgen van gebrek aan water in zo'n warm klimaat spreken voor zich en zijn door Albert van Aken pakkend beschreven:

Very many pregnant women (...) were driven to give birth not by the due order of the months or because their time had come, but were forced by the raging of the sun, the fatigue of their travels, the swelling of their thirst, their long distance from water. Their infants were discovered in the middle of the plain, some dead, some half alive.⁴⁶

Zonnestralen en droogte waren minsten zo gevaarlijk als de pijl en het zwaard van de vijand.

Strategie en waterbehoefte konden echter ook hand in hand gaan, zo zijn er een aantal voorbeelden van kampen die aan een rivier werden opgeslagen. Albert van Aken vertelt over een kampement dat werd opgeslagen nadat de kruisvaarders zwemmend de rivier waren overgestoken.⁴⁷ Op 3 en 4 september 1191 sloegen de manschappen van koning Richard hun tenten op naast de 'Zoutrivier' of 'Nahr al-Qaşab' en een paar dagen later, op 9 september, verbleven ze naast de rivier Arsur.⁴⁸

Voorts was er nog de voedselbehoefte van paarden en lastdieren waaraan voldaan moest worden. Mensen moesten natuurlijk ook eten. Dit zal besproken worden in het derde hoofdstuk. Vaak werd er voedsel meegenomen, waren er vormen van logistieke steun of werd er in de omgeving van het kampement geplunderd. Voedselvoorziening op locatie van het kamp voor paarden was echter belangrijker omdat deze dieren erg regelmatig moesten eten en niet alleen konden leven van droogvoer; ze hadden ook gras nodig. John Pryor beweert dat middeleeuwse paarden ongeveer 12,5 kilo gras per dag nodig hadden, maar zegt tegelijkertijd dat deze schatting aan de lage kant kan zijn. Drie verschillende historici hebben berekend hoeveel paarden er per acre (ongeveer 4046 vierkante meter) konden grazen. John Haldon beweert dat er op een acre, met een gemiddelde kwaliteit gras, twintig paarden kunnen grazen. Een acre levert dus 250 kilogram eetbaar gras. Anne Hyland schroeft dit getal echter flink op en komt uit op 120 paarden per acre, dus een totaalgewicht van ongeveer 1.500 kilogram gras per acre. Ze voegt hieraan toe dat, alhoewel de grondopbrengst vroeger minder was, dit voor gras waarschijnlijk niet geldt. Martin Van Creveld zit tussen de twee uitersten in met 625 kilogram gras voor vijftig paarden per acre. Pryor geeft toe dat er meer onderzoek nodig is om meer precisie over de cijfers te krijgen. Hij heeft door middel van schattingen berekend dat het leger van Bohemond van Tarente bij haar mars naar Constantinopel uit ongeveer 5.790 man moet hebben bestaan en uit ongeveer 7.730 paarden en lastdieren.⁴⁹ Dat betekent dat er volgens Haldons model 386,5 acre oftewel ongeveer 156,5 hectare gras nodig was per dag. Als de modellen van

⁴⁵ Hill, *Peter Tudebode*, 38-39.

⁴⁶ S.B. Edgington, *Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana. History of the journey to Jerusalem* (Oxford 2007) 139-141.

⁴⁷ Edgington, *Albert of Aachen*, 73.

⁴⁸ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 245, 262.

⁴⁹ Pryor, John H., 'Modelling Bohemond's march to Thessalonikē', 9, 19-22.

Hyland en van Van Creveld gehanteerd worden zou dat respectievelijk 64,4 acre (26,1 hectare) en 154,6 acre (62,6 hectare) zijn.

Deze aantallen zijn enkel schattingen, maar ze geven wel een goed beeld wat voor uitdaging het iedere dag geweest moet zijn om een omgeving te vinden waar voldoende grasland aanwezig was. Het is dan ook niet zo verbazingwekkend dat er in de bronnen geklaagd wordt over een tekort aan grasland. Raymond van Aguilers beklagt zich er in zijn kroniek, de *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, over dat er op een bepaalde kampeerplek niets anders dan water voorhanden was.⁵⁰ Na de slag bij Dorylaeum op 1 juli 1097, trokken de kruisvaartcontingenten enkele weken door het woestijnachtige binnenland van Anatolië. Hier vielen veel slachtoffers en ook het aantal paarden daalde drastisch: 'Many of our knights took to foot because most of the horses died in te desert'.⁵¹ De kronieken maken echter ook melding van het verblijf in vruchtbare gebieden. Zo schrijft Otto van Freising dat hij met het leger onder koning Koenraad III vlakbij het plaatsje Cherevach kampeerde in een veld: 'because of its green fields'.⁵² Odo van Deuil, een andere deelnemer aan de Tweede Kruistocht, maar in het leger onder Lodewijk VII, refereert in zijn werk aan die ene Kerstavond 'when our tents had been pitched in the very fertile valley'.⁵³ Wel moet worden gerealiseerd dat veel kruistochtlegers groter waren dan de 5.790 man van Bohemond. Waarschijnlijk beschikte men over een groter aantal paarden en had men behoefte aan een groter aantal hectare grasland. Dit gras werd overigens door knechten en infanteristen gesneden en in emmers naar de paarden gebracht, men liet de paarden niet vrij grazen.⁵⁴

Voordat ik inga op het laatste aspect, dat van voldoende ruimte voor een kampement, wil ik eerst nog iets zeggen over de relatie tussen de mars en de afstand tussen de kampen. De kruisvaarders stonden waarschijnlijk elke ochtend op bij het kriecken van de dag. Fulcher van Chartres maakt er tweemaal melding van dat dan de trompetten het signaal gaven om het kamp op te breken: 'toward dawn the trumpet gave the signal (...) they struck their tents and all prepared for the march. They loaded their mules, camels, and other beasts of burden with baggage'.⁵⁵ John Pryor schat dat dit, samen met het verzorgen van de dieren en eten, ongeveer een uur geduurd moet hebben.⁵⁶ Nadat dit gedaan was keken ze waarschijnlijk nog eenmaal naar de plaats waar hun tent had gestaan om er zeker van te zijn dat ze niets vergeten hadden. Voor de Tempeliers was dit zelfs een regel die opgenomen was in hun statuten, waarna men verder op pad ging.⁵⁷ Dit was echter niet zo gemakkelijk als het klinkt. Het kon uren duren voordat de plaats waar die nacht het kamp had gestaan was leeggelopen. Hoe snel dit gebeurde hing af van de grootte van het leger en het aantal kampvolgers, hoeveel mensen en paarden naast elkaar konden lopen op de route die werd gevolgd en de snelheid waarmee er gemarcheerd werd. De voorhoede van een kruisvaartleger stopte dus waarschijnlijk, afhankelijk van de hoeveelheid uren zon per dag, halverwege de dag al met marcheren om ervoor te zorgen dat de mensen in de achterhoede voldoende tijd hadden om het

⁵⁰ John Hugh Hill en Laurita L. Hill, *Raymond d'Aguliers. Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* (Philadelphia 1968) 83.

⁵¹ Asbridge, *The First Crusade*, 134-139., Hill, *Peter Tudebode*, 38.

⁵² Charles Christopher Mierow, *The deeds of Frederick Barbarossa* (New York 1953) 80.

⁵³ Virginia Gingerick Berry ed., *Odo of Deuil. De profectioe Ludovici VII in Orientem* (New York 1948) 109.

⁵⁴ Pryor, 'Introduction', 23.

⁵⁵ Fink, *Fulcher of Chartres*, 77, 289.

⁵⁶ Pryor, 'Introduction', 7.

⁵⁷ Upton-Ward, *The rule of the Templars*, 58.

kamp te bereiken, hun tenten op te zetten, hout te sprokkelen, gras te verzamelen voor de paarden en voedsel te koken voor zichzelf. Pryor denk dat men hiervoor minstens een uur nodig had en mogelijk zelfs 2,5 uur.⁵⁸ Dit laat dus zien dat de locaties van kampen niet alleen bepaald werden door geografische factoren, maar ook door het aantal kruisvaarders en de afstand die dagelijks afgelegd kon worden.

De legers van de Eerste Kruistocht deden er vier maanden over, van 26 juni tot 20 oktober 1097, om de 1200 kilometer van Nicaea naar Antiochië af te leggen. Dit staat gelijk aan ongeveer 10 kilometer per dag. Naast de vaak slechte wegen, aanvallen van de vijand, gebrek aan water, enkele keer een verblijf van meerdere dagen op dezelfde plek en de hitte, moet dit trage tempo ook hebben samengehangen met de grootte van het leger en de noodzaak om niet in verschillende groepen uit elkaar te vallen, dus om de cohesie te bewaren.⁵⁹ Gedurende de heetste dagen van de zomer werd er waarschijnlijk ook minder lang gemarcheerd om ervoor te zorgen dat de volgende kampeerplaats al bereikt was voor de heetste uren van de dag aanbraken. Voor zonsopgang zou het kamp dan al moeten worden afgebroken zodat de kruisvaarders bij het verschijnen van het eerste licht weer verder op pad konden gaan.⁶⁰ Hiervan heb ik één voorbeeld kunnen vinden in de anoniem geschreven *Gesta Francorum*. Dit was in juni 1097, enkele dagen nadat de contingenten Nicaea hadden verlaten.⁶¹

De Byzantijnse legers maakten gebruik van verkenners en gidsen die voor het leger uit reisden om geschikte locaties voor kampementen te vinden.⁶² Alleen Fulcher van Chartres maakt eenmaal melding van verkenners die voor het leger uitreisden: 'to locate the trail for the marchers'.⁶³ Het is niet onwaarschijnlijk dat zij tegelijkertijd bezig waren met het uitzoeken van een geschikte locatie voor het kampement van die nacht. Dit gebeurde waarschijnlijk elke dag en ook tijdens elke expeditie. Er werd gewoon niet over geschreven door de kroniekschrijvers. Daarnaast maakten ze waarschijnlijk ook gebruik van de kennis van de lokale bevolking; vanaf Nicaea reisde de Byzantijnse generaal Tatikios met een Byzantijnse troepenmacht mee met de kruisvaarders door Anatolië naar Antiochië.⁶⁴

Zoals eerder aangegeven moesten de plaatsen waar de kampen werden opgeslagen groot genoeg zijn om iedereen te herbergen. Om hier een beter beeld van te krijgen moet eerst gekeken worden naar de omvang van de kruistochtlegers, een lastige opgave waar veel onzekerheid over bestaat. Voor de Eerste Kruistocht lopen de cijfers erg uiteen. Het leger, inclusief kampvolgers, bij Nicaea zou volgens John France uit 50.000 man hebben bestaan. Dit aantal nam volgens hem gedurende de rest van de expeditie niet meer toe.⁶⁵ Christopher Tyerman en Thomas Asbridge schatten de aantallen hier iets hoger in, respectievelijk 60.000 en 75.000

⁵⁸ Pryor, 'Introduction', 2-9, 23.

⁵⁹ Bernard S. Bachrach, 'Crusader logistics. From victory at Nicaea to resupply at Dorylaion' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 43-44.

⁶⁰ Bernard S. Bachrach, 'The crusader march from Dorylaion to Herakleia, 4 July – c. 2 September 1097' in: Ruthy Gertwagen en Elizabeth Jeffreys ed., *Shipping, trade and crusade in the medieval Mediterranean. Studies in honour of John Pryor* (Farnham 2012) 241.

⁶¹ Rosalind Hill ed., *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem* (Londen 1962) 18.

⁶² Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world*, 152.

⁶³ Fink, *Fulcher of Chartres*, 289.

⁶⁴ Asbridge, *The First Crusade*, 120, 132, 179.

⁶⁵ John France, *Victory in the East. A military history of the First Crusade* (Cambridge 1994) 142.

strijdkrachten en kampvolgers.⁶⁶ Bij Antiochië lag het aantal volgens France dus niet hoger dan 50.000 terwijl in de inleiding al bleek dat Bernard Bachrach de schattingen van enkele kroniekschrijvers, 100.000 mensen, aannemelijk acht. Voor de aantallen bij Jeruzalem liggen Tyerman en Asbridge in hun aannames dicht bij elkaar: 14.000 en 15.000 strijdkrachten, exclusief kampvolgers.⁶⁷ Aan het beleg van Lissabon tijdens de Tweede Kruistocht zouden zo'n 13.000 man hebben deelgenomen: 3000 strijdkrachten van de Portugese koning en 10.000 kruisvaarders uit Noord-Europa.⁶⁸ Bij Damascus waren volgens een ooggetuige 50.000 christelijke strijdkrachten.⁶⁹ Toen koning Gwijde in 1189 Akko belegerde zouden er in oktober van dat jaar, na de aankomst van veel kruisvaarders uit het Westen, 30.000 ridders en infanteristen in een kamp rondom de muren van de stad hebben geleefd. Toen Richard anderhalf jaar later bij Akko landde was dit aantal drastisch teruggelopen en waren er ongeveer 25.000 bewoners, inclusief zijn strijdkrachten.⁷⁰ Een paar jaar later toen Constantinopel in 1204 werd ingenomen, zou het kruisvaartleger uit ruwweg 20.000 man hebben bestaan.⁷¹ Lodewijk IX zou in Egypte ongeveer de beschikking hebben gehad over 15.000 strijdkrachten. Hieronder bevonden zich volgens Jan Sarrasin, Lodewijks minister van financiën, 'at least 2,500 knights and 5,000 crossbowmen'. De andere manschappen stonden onder het bevel van andere heren.⁷²

Met behulp van deze aantallen kan een beter beeld worden verkregen van de omvang van het stuk land wat nodig was om een tentenkamp te huisvesten. De enige historicus die ooit heeft gepoogd hetzelfde te doen is Bernard Bachrach. Hij heeft de oppervlakte van het kruisvaarderkamp bij Nicaea geprobeerd te berekenen. Hiervoor heeft hij gebruik gemaakt van gegevens uit Romeinse bronnen. Een Romeins legioen, in de Late Republiek en het Vroege Keizerrijk, had 6000 soldaten. Dit legioen had 20 tot 25 hectare nodig om een kamp op te slaan. Dit staat gelijk aan een gebied van ongeveer 447 bij 447 meter (of 400 bij 500 meter) tot een maximum van 500 bij 500 meter. De kampen waren meestal rechthoekig van vorm. Bachrach heeft deze gegevens vervolgens toegepast op de schattingen van John France over het totaal aantal soldaten en kampvolgers bij Nicaea; omstreeks 50.000. Dit staat gelijk aan iets meer dan acht Romeinse legioenen van 6000 man. De oppervlakte van het kruisvaarderkamp bij Nicaea moet dan ongeveer 160 tot 200 hectare zijn geweest. Bachrach oppert dat het mogelijk was dat er een kamp lag voor de muren van Nicaea met een lengte van 4000 meter en een diepte van 500 meter.⁷³

Deze cijfers kunnen ook worden toegepast op de bovenstaande aantallen van de kruistochtlegeren om bij benadering een indruk te krijgen van de omvang van de benodigde ruimte. Bij een totaal aantal kruisvaarders van 100.000 bij Antiochië (1097-1098) zouden er 340 tot 425 hectares nodig zijn geweest om alle kruisvaarders een plek te geven. Dit zou een kamp opleveren met een diepte van 500 meter en een lengte van 6.800 tot 8.500 meter. De geschatte 15.000 strijdkrachten bij Jeruzalem (1099) staan gelijk aan tweeënhalf Romeinse legioenen. Ik

⁶⁶ Thomas Asbridge, *The crusades. The war for the Holy Land* (Londen 2010) 52., Tyerman, *God's war*, 124.

⁶⁷ Asbridge, *The crusades*, 94., Tyerman, *God's war*, 153.

⁶⁸ Jonathan Phillips, *The Second Crusade. Extending the frontiers of Christendom* (New Haven 2007) 143.

⁶⁹ Tyerman, *God's war*, 333.

⁷⁰ Ibidem, 411, 449.

⁷¹ Jonathan Phillips, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople* (Londen 2004) 241.

⁷² Malcolm Barber en Keith Bate, *Letters from the East. Crusades, pilgrims and settlers in the 12th and 13th centuries* (Farnham 2010) 148., Tyerman, *God's War*, 786-787.

⁷³ Bachrach, 'The siege of Nicaea', 265-267.

heb daar een half legioen bij opgeteld voor de kampvolgers, dat staat dan gelijk aan een benodigde oppervlakte van 60 tot 75 hectare, ofwel een afmeting van 500 bij 1.200 tot 1.500 meter. De omvang van de legers bij Lissabon (1147) en Damascus (1148) waren ongeveer hetzelfde als die bij Jeruzalem en Nicaea. In oktober 1189 bestond het christelijk leger bij Akko uit ongeveer 30.000 strijdkrachten. Het daarbij behorende kamp had waarschijnlijk een oppervlakte van 100 tot 125 hectare en een grote van 500 bij 2.000 tot 2.500 meter. In 1204 zouden de 20.000 kruisvaarders bij Constantinopel ongeveer 80 tot 100 hectare hebben gebruikt wat gelijk staat een kampement van 500 bij 1.600 tot 2.000 meter. Het leger van de Zevende Kruistocht in Egypte stond wat betreft oppervlakte van het kamp, net als dat bij Lissabon, ongeveer gelijk aan het kampement voor Jeruzalem in 1099.

De genoemde afmetingen zijn natuurlijk alleen maar zo gegeven om een idee te krijgen van de mogelijke omvang van zo'n kamp. Het is heel aannemelijk dat de kampementen een andere ruimtelijke indeling hadden dan die hierboven beschreven. Het kamp voor Antiochië bijvoorbeeld, lag voor bijna de hele muren in het westen en het noorden van de stad.⁷⁴ Deze westmuur was ongeveer drie kilometer lang en de noordmuur twee kilometer. Dat is dus een stuk korter dan de geschatte lengte van het kamp, 6.800 – 8.500 meter, bij een diepte van 500 meter. Wat ook in aanmerking genomen moet worden is dat Bachrach in zijn artikel uitgaat van afmetingen van kampen die gestoeld zijn op Romeinse gebruiken. Vegetius beschrijft ook hoe een kamp moest worden opgezet maar dat betekent niet dat deze voorschriften letterlijk werden opgevolgd door de middeleeuwse legeraanvoerders.⁷⁵ De Romeinse soldaten waren gedisciplineerd en vormden één leger, terwijl de kruistochtlegers waren samengesteld uit veel verschillende contingenten met diverse achtergronden en uit verschillende windstreken. Daarnaast waren er ook nog veel kampvolgers zonder enige militaire achtergrond. Het is onwaarschijnlijk dat hun kampen die van de Romeinen evenaarden wat betreft organisatie. Romeinse soldaten werden speciaal getraind in de bouw van kampen en ze stonden bekend om hun lineaire patronen; tenten die allemaal netjes op een rij stonden opgesteld.⁷⁶ De kampen van de kruisvaarders waren hoogstwaarschijnlijk rommeliger; mensen zetten hun tentje neer daar waar ze een plek konden vinden. Jan van Joinville geeft hier een aardige anekdote over. Hij vertelt over een keer dat het kamp werd opgeslagen en één van zijn ridders naar hem toekwam en zei: 'My Lord, I've set up our tents for you in a nicer spot than the one you had yesterday'. Hierop werd deze ridder aangevallen door een andere ridder omdat deze zich zwaar beledigd voelde, hij was namelijk degene die de dag daarvoor de plek voor de tenten had uitgekozen. Een aantal dagen later kwam Joinville op een nieuwe locatie aan en kwam erachter dat koning Lodewijk IX hem al een plekje had gegeven: 'he assigned me a place alongside that of the count of Eu since he knew that the count enjoyed my company'.⁷⁷ Lodewijk wees hier dus alleen maar een plek aan omdat hij wist dat de graaf van Eu Joinville's gezelschap op prijs stelde, hij deed het niet vanuit een organisatorisch oogpunt.

Wat er verder nog over de organisatie van kampen gezegd kan worden is dat ze per contingent en 'nationaliteit' of herkomst, georganiseerd werden. Dit is te zien bij verschillende belegerde steden. Toen de legers voor Nicaea aankwamen vestigden ze zich naast elkaar: 'then Bohemond took up his station in front of the city,

⁷⁴ Asbridge, 162, 163, 179., Peter Purton, *A history of the early medieval siege, c. 450 – 1220* (Woodbridge 2009) 213.

⁷⁵ Milner, *Vegetius*, 79-83.

⁷⁶ Roth, *The logistics of the Roman army*, 183.

⁷⁷ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 287, 291.

with Tancred next to him, then Duke Godfrey and the count of Flanders, next to whom was Robert of Normandy, and then the count of St Gilles and the bishop of Le Puy'.⁷⁸ De verschillende Duitse contingenten die deelnamen aan de Tweede Kruistocht deden hetzelfde, net als de Noord-Europese troepen bij het beleg van Lissabon.⁷⁹ Toen de Friezen, Denen en Tempeliers bij het beleg van Akko aankwamen in de zomer van 1189, zetten ze hun kampen allemaal afzonderlijk van elkaar op.⁸⁰ Het lijkt er dus op dat de kampen waren samengesteld uit meerdere kleinere kampen van mensen met een verschillende regionale komaf.

Ten slotte moet er kort nog iets gezegd worden over de tenten en paviljoens waar de bronnen over spreken. De Romeinen maakten vaak gebruik van leren tenten, hier zijn voor de kruisvaarders geen aanwijzingen voor. Wel geeft Fulcher van Chartres aan dat bij Antiochië na verloop van tijd de tenten oud waren en verrotten door de continue regenbuien.⁸¹ Veel tenten waren dus waarschijnlijk van doek gemaakt en niet van leer. De rijken moeten in het bezit zijn geweest van grotere en verfijndere tenten. In de anonieme *Historia de expeditione Friderici Imperatoris* (ca. 1200) wordt melding gemaakt van een gift van koningin Margaretha van Hongarije aan keizer Frederik Barbarossa. Zij gaf hem 'a double- [skinned] tent of great beauty and size, the interior of which had four rooms, admirably lined in red linen'.⁸² Tenten dienden vaker als geschenk. Saphadin, de broer van Saladin, zond koning Richard 'an excellent tent' en Lodewijk IX 'sent the king of the Tartars a tent made in the form of a chapel, which was very costly because it was made entirely from fine scarlet. (...) The king had the chapel decorated with images of the Annunciation of Our Lady and all the other points of the faith'.⁸³ Tenten waren voor de sociale top in een kampement blijkbaar een prestigeobject. Keizer Alexios I Comnenus had een tent 'that was marvellous both by art and nature so that it cast a double spell on its viewers. It looked like a city with a turreted atrium'. De tent van de Turk Kerbogha, de atabeg van Mosul, deed hier zeker niet voor onder: '[it] was constructed in the style of a town with turrets and walls of various colours and precious silks'.⁸⁴ Ook waren er tenten met een bepaalde functie. De kapeltent die door Lodewijk werd verstuurd is al genoemd en in de statuten van de Tempeliers wordt ook geschreven over zo'n kapeltent. Daarnaast wordt daarin melding gemaakt van een tent waarin gegeten werd en één waarin het voedsel werd opgeslagen.⁸⁵

⁷⁸ Hill, *Gesta Francorum*, 16.

⁷⁹ David, *De Expugnatione Lyxbonensi*, 141., Mierow, *The deeds of Frederick Barbarossa*, 80.

⁸⁰ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 74-75.

⁸¹ Fink, *Fulcher of Chartres*, 96., Jones, *Roman camps*, 18.

⁸² G.A. Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa. The history of the expedition of the emperor Frederick and related texts* (Farnham 2010) 58.

⁸³ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 273., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 178.

⁸⁴ Bernard S. Bachrach en David S. Bachrach, *The gesta Tancredi of Ralph of Caen* (Abingdon 2005) 42., Edgington, *Albert of Aachen*, 337.

⁸⁵ Upton-Ward, *The rule of the Templars*, 56, 101-102.

Hoofdstuk 2

Verdediging van het kamp

The Turks, with their prince Suleyman [Kilij Arslan], were growing stronger and stronger, they burst into the camp in strength, striking with arrows from their horn bows, killing pilgrim foot soldiers, girls, women, infants and old people, sparing no one on grounds of age. Stunned and terrified by the cruelty of this most hideous killing, girls delicate and very noble born were hastening to get themselves dressed-up, they were offering themselves to the Turks so that at least roused and appeased by love of their beautiful appearance, the Turks might learn to pity their prisoners.⁸⁶

Het kamp was vlak voor deze catastrofe opgeslagen op bevel van Bohemond van Tarente. Hij leidde de voorhoede en was zo'n vijf kilometer van de rest van het leger verwijderd. Toen hij het leger van Kilij Arslan, de Seltsjoekse sultan van Rûm, voor zich zag opdoemen gaf hij opdracht een kampement op te slaan, terwijl de ridders de vijand zouden proberen af te weren.⁸⁷ Dit ging blijkbaar niet geheel volgens plan, maar vlak na de eerste schok van deze aanval op het kruisvaarderkampement tijdens de slag bij Dorylaeum, 1 juli 1096, wisten de ridders zich te herpakken en voerden zij een tegenaanval uit op de Turken. Ze konden daarbij de mannen en vrouwen die gevangen genomen waren ontzetten en de gestolen buit terugnemen.⁸⁸ Ondanks de gevallen kruisvaarders liep de aanval van Kilij Arslan dit keer met een sisser af, de gevolgen hadden echter ook veel ernstiger kunnen zijn. Het is wel een tekenend voorbeeld van de chaos die kon ontstaan als een kamp werd binnengevallen.

Het opslaan van een kampement tijdens een aanval van de vijand moet erg moeilijk en gevaarlijk zijn geweest. Toch was het essentieel omdat de kampvolgers en de bagage beschermd konden worden en het kon ook als een toevluchtsoord en veilige basis voor de strijdkrachten dienen. Ook Vegetius adviseerde om dit te doen; de helft van de infanterie moest het kamp opbouwen en een greppel graven, terwijl de andere helft samen met de cavalerie de vijandelijke aanval moest afslaan.⁸⁹ Naast Vegetius had men in Latijns Europa ook de beschikking over andere geschriften en afbeeldingen waaruit men kon opmaken hoe de Romeinen hun kampementen verdedigden.⁹⁰ Maar hoe succesvol waren de kruisvaarders in het buitenhouden van ongewenste bezoekers? Blijkbaar niet heel goed want het kamp bij Dorylaeum werd binnengevallen. Maar aan de andere kant, dit was een haastig opgezet kamp waar men misschien niet alle veiligheidsmaatregelen had kunnen toepassen die normaal gesproken wel zouden zijn gebruikt. In het eerste hoofdstuk kwam al naar voren dat de kruisvaarders gebruik maakten van natuurlijke barrières in het landschap om hun kamp te beschermen. Maar deze vormden vaak geen voldoende bescherming of ze waren niet te vinden, zodat de tenten moesten worden opgezet op een open vlakte. Van welke methoden maakte men gebruik om het kamp te beschermen?

De aanpak die het meeste naar voren komt in de kronieken is het gebruik van soldaten die op wacht stonden, dit gebeurde op twee manieren. Ten eerste waren er de wachtposten die, meestal 's avonds, het kamp beschermden tegen mogelijke

⁸⁶ Edgington, *Albert of Aachen*, 131.

⁸⁷ Hill, *Gesta Francorum*, 18-19., Tyerman, *God's war*, 130.

⁸⁸ Edgington, *Albert of Aachen*, 133-135.

⁸⁹ Milner, *Vegetius*, 25.

⁹⁰ Bachrach, 'The siege of Nicaea', 267-269.

indringers en alarm sloegen als deze werden gezien of wanneer een vijandelijke aanval plaatsvond. Het is niet helemaal duidelijk hoe regelmatig deze praktijk was omdat de bronnen er lang niet altijd voor elk kamp melding van maken. Wanneer ze dat wel doen was er altijd wel een speciale reden voor. Zo zegt Fulcher van Chartres bijvoorbeeld dat er op een bepaalde dag, tijdens de trek van de kruisvaarders door Anatolië, Turken werden gespot in de verte: 'therefore that night we had our tents protected on all sides by watchmen'.⁹¹ Toen Richard I op zijn weg naar het Heilige Land in 1191 Cyprus van de onafhankelijke Griekse heerser Isaak Comnenus veroverde, liet hij zijn kamp ook bewaken zodat 'the emperor should not catch them unawares with an attack'.⁹² Bij Lodewijks kamp voor Damietta stonden soldaten op wacht omdat de troepen van de sultan in de buurt waren. In eerste instantie werden deze patrouilles door bereden soldaten uitgevoerd. Maar omdat de vijand nog steeds het kamp binnendrong en kruisvaarders onthoofdde als de patrouilles gepasseerd waren, moesten de soldaten op korte afstand van elkaar te voet op wacht staan.⁹³ Het lijkt er dus op dat er alleen een wacht werd opgesteld bij een directe militaire dreiging. Toch komt het mij onwaarschijnlijk voor dat dit het geval zou zijn geweest. Ten eerste beval Vegetius aan om dagelijkse wachtposten te plaatsen, zelfs in tijden van vrede. Ook de Byzantijnen hechtten veel waarde aan de veiligheid van het kampement en stelden naast wachtposten en patrouilles ook wachtwoorden in die moesten voorkomen dat er ongewenste individuen binnen zouden komen.⁹⁴ Er waren Byzantijnse troepen aanwezig in het leger van de Eerste Kruistocht vanaf de reis van Nicaea tot en met het beleg van Antiochië. Verder is het onvoorstelbaar dat de kruisvaarders, terwijl ze meestal door vijandig gebied reisden, geen vaste wachtposten plaatsten voor hun kamp. Waarschijnlijk maakten de kroniekschrijvers alleen melding van het plaatsen van wachtposten om te benadrukken dat de kruisvaarders in die specifieke situatie gevaar liepen. Het ging in hun geschriften over de dreiging, niet over routinezaken als wachtposten.

Hele contingenten werden ingezet als beschermers van het kamp wanneer de kruisvaarders ten strijde trokken. Bij het beleg van Akko hadden Richard I en Filips II de afspraak gemaakt dat terwijl één van hen de stad aanviel, de ander de wacht hield over de buitenste greppels zodat 'the army of Saladin might not be able to do any injury to those making the assault, by attacking them in the rear'.⁹⁵ Robert van Clari getuigt dat tijdens de eerste belegering van Constantinopel in 1203 het kamp werd bewaakt door de markies van Montferrat, een contingent van ridders en kampvolgers: 'they took all the horse-boys and cooks who could bear arms and they had them fitted out with quilts and saddle cloths and copper pots and maces and pestles'.⁹⁶ Alles werd blijkbaar uit de kast gehaald om ervoor te zorgen dat het kamp verdedigd werd. Dit laat het belang van het kamp ook zien als steunpunt, uit- en terugvalbasis. Vernietiging zou catastrofaal zijn. Hier was het waar de voorraden, het voedsel en het materiaal lagen opgeslagen, de tenten onderdak boden en de barrières voor veiligheid zorgden.

⁹¹ Fink, *Fulcher of Chartres*, 84.

⁹² Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 189., Tyerman, *God's war*, 443-444.

⁹³ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 187-188.

⁹⁴ Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world*, 152., Milner, *Vegetius*, 56.

⁹⁵ Henry T. Riley, *The annals of Roger of Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201. Volume 2* (Londen 1853) 210-211.

⁹⁶ Edgar Holmes McNeal, *The conquest of Constantinople. Robert of Clari* (New York 2005) 72., Tyerman, *God's war*, 544-546.

Twee van die bekende barrières waren uitgegraven greppels en opgehoogde borstweringen, of dijken van zand of aarde. Maar voordat ik hier meer over kan zeggen moet ik ingaan op de belemmering die ik hierbij heb ondervonden; het feit dat ik Engelse vertalingen lees en niet de originele Latijnse teksten. In alle gelezen vertalingen heb ik op maar drie plaatsen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van greppels en borstweringen: bij de belegeringen van Antiochië, Akko en bij het kamp voor de muren van Damietta.⁹⁷ Dat komt omdat daarin wat uitgebreider werd ingegaan op de aanleg van de fortificaties en deze ook benoemd werden. In zijn artikel, 'Some observations on administration and logistics of the siege of Nicaea', zegt Bernard Bachrach dat het Latijnse woord *castra* 'fortified encampment', ofwel versterkt kampement betekent. Omdat dit woord gebruikt wordt in de *Gesta Francorum* en door Willem van Tyrus, leidt hij hieruit grotendeels af dat het kruisvaarderkamp rondom Nicaea omgeven moet zijn geweest door een greppel/borstwering.⁹⁸ In de primaire bronnen die ik gelezen heb wordt er altijd verwezen naar 'camp' of 'encampment'. Hier komt de betekenis van het woord *castra* niet in terug. Omdat de Engelse vertalingen die ik gebruikt heb meestal geen Latijnse tekst bevatten heb ik niet kunnen zien hoe frequent het woord *castra* werd gebruikt. Van de *Gesta Francorum* daarentegen had ik zowel de Engelse als Latijnse tekst tot mijn beschikking. Voor het kamp bij Nicaea wordt daar inderdaad het woord 'castrametati' gebruikt, terwijl de vertaling daarvan wordt gegeven als 'we encamped'.⁹⁹ Uit het Engels is dus niet af te leiden dat het om een versterkt kampement gaat. Daarom zal ik alleen de greppels en borstweringen bespreken die werden aangelegd voor Antiochië, Akko en Damietta.

In hoofdstuk 1 kwam al naar voren dat een kampement in werkelijkheid vaak bestond uit meerdere kleinere kampen die onder leiding stonden van verschillende aanvoerders. Bij de verdedigingswerken van Antiochië, waar alleen Ralf van Caen iets over schrijft, kwam dit ook tot uiting. Volgens hem waren er twee kruistochtleiders die zich hiermee bezig hielden. Bohemond van Tarente had zijn kamp op een rots opgeslagen maar merkte dat de Turken het nog makkelijk konden bereiken door van een naastgelegen berg af te dalen. Hij liet daarop 'a wall' aanleggen.¹⁰⁰ Over de aard van de muur wordt echter niets gezegd, waarschijnlijk was deze gemaakt van opgehoogd zand of opgestapelde stenen. Raymond, de graaf van Toulouse, liet zijn kamp omringen door versterkingen: 'it offered twofold protection: first through the depth of the ditch and second through the steepness of the berm raised above it. A wall was then raised over this berm'.¹⁰¹ Ook hier wordt niets gezegd over het materiaal waarvan de muur was gemaakt. Daarnaast wordt er ook geen melding gemaakt in welke fase van het beleg de greppel en dijk werden aangelegd.

Meerdere bronnen laten zich uit over de versterkingen van het kamp bij Akko. Toen Saladin voor het eerst hoorde dat koning Gwijde met een leger de stad wilde belegeren zou hij tegen zijn adviseurs gezegd hebben dat ze het leger zo snel mogelijk moesten aanvallen om te voorkomen dat ze een beleg opslaan want anders: 'they will make their infantry a protective wall and dig a ditch, so it will be

⁹⁷ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 74-75., Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 144-146., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 189.

⁹⁸ Bachrach, 'The siege of Nicaea', 265-266. Zie hier ook de voetnoten 70 en 71.

⁹⁹ Hill, *Gesta Francorum*, 14.

¹⁰⁰ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 74.

¹⁰¹ Ibidem, 75.

difficult for us to get to them'.¹⁰² Of hij dit echt zo gezegd heeft valt natuurlijk te betwijfelen maar het laat wel zien dat het blijkbaar gebruikelijk was om een greppel aan te leggen rondom het kamp zodra een stad werd belegerd. Saladins angsten werden niet meteen bewaarheid. Op vrijdag 14 september 1189 werd het kamp, dat tweeënhalve week eerder was opgeslagen, binnengevallen door troepen afkomstig uit de stad. Deze creëerden zo een chaos onder de kruisvaarders. Korte tijd daarna werden de christenen ook nog eens van het veld gejaagd door de soldaten van Saladin waarbij er 1500 christelijke slachtoffers te betreuren zouden zijn geweest.¹⁰³ Pas hierna staken de kruistochtleiders de koppen bij elkaar om tot een plan van actie over te gaan:

The barons thuswise spake:
 "Lords, little profit do we take
 Let us contrive some tactic, good
 To fend away this devil's brood
 Who all day vent on us their spite
 And steal our horses in the night"
 This was the resolution which
 They took: they caused a mighty ditch
 To be dug – deep and broad and wide.¹⁰⁴

Van de aarde die uit deze greppel kwam werd een borstwering gemaakt, zo schrijft de Arabische historicus en ooggetuige Ibn Al-Athīr. Deze twee fortificaties liepen om Akko heen: 'from sea to sea to defend the tents'.¹⁰⁵ Waarschijnlijk legden ze deze aan beide kanten van het kamp aan, omdat aan de ene kant de stad Akko een uitvalbasis vormde en aan de andere kant van het kruisvaarderkamp het kampement van Saladin lag opgeslagen. Hier geven de bronnen echter geen duidelijkheid over.

Het kamp bij Damietta had Lodewijk laten omringen met een greppel 'in order that the Saracens might not break into our camp on horseback'.¹⁰⁶ Dit maakte het natuurlijk erg gevaarlijk en moeilijk om met een paard over te steken. Als de ruiter in vol galop aan komt rijden, kan het paard struikelen en de benen breken in de greppel. Maar als de ruiter het paard inhoudt terwijl hij de greppel oversteekt verliest hij veel van zijn snelheid en stootkracht en is dan ook een makkelijker doelwit voor de wachtposten die Lodewijk had neergezet.¹⁰⁷ Jan Sarrasin beweerde dat de greppel was aangelegd 'to combat the thefts perpetrated by the Bedouin Saracens', en ze waren daarom ook 'deep' en 'wide'.¹⁰⁸ De aanleg van dit soort fortificaties had dus niet alleen tot doel om vijandelijke aanvallen tegen te gaan, maar ook om diefstal te voorkomen. Uit bovenstaand citaat uit het gedicht van Ambrosius blijkt ook dat de Saracenen paarden stalen uit het kampement bij Akko.

Wat opvalt is dat bij zowel Antiochië, Akko als Damietta de greppels en dijken pas aangelegd werden nadat de kampen waren aan- of binnengevallen. Alleen voor Raymonds kamp bij Antiochië is hier geen duidelijkheid over. Dit is eigenaardig

¹⁰² Richards, *The rare and excellent history of Saladin*, 108.

¹⁰³ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 75-81.

¹⁰⁴ Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 144.

¹⁰⁵ Francesco Gabrieli, *Arab historians of the crusades* (Londen 1957) xxvii, 190-191., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 81.

¹⁰⁶ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 189.

¹⁰⁷ Ibidem, 189.

¹⁰⁸ Barber, *Letters from the East*, 150-151.

omdat de kruisvaarders in alle gevallen waarschijnlijk wisten dat ze voor een langere tijd op die plek zouden kamperen en daardoor kwetsbaar waren voor een vijandelijke uitval uit de stad of een aanval van een ontzettingsleger in de rug. Daarnaast waren er bij het kamp van Raymond en het kamp bij Akko borstweringen gemaakt van het zand uit de greppels. Zowel Joinville als Sarrasin maken hier geen melding van als ze schrijven over de greppel bij Damietta. Toch lijkt het mij wel waarschijnlijk dat hier ook zo'n borstwering aanwezig moet zijn geweest omdat het zand uit de greppel toch ergens heen moest. Vegetius beschrijft het uitgraven van zo'n greppel in verband met het aanleggen van zo'n dijk.¹⁰⁹

Het is vrijwel onmogelijk om met enige precisie iets uit de bronnen op te maken over de omvang van deze fortificaties. Het enige wat over de fysieke kenmerken van de greppels wordt gezegd is dat ze diep en breed waren. Vegetius schrijft voor dat greppels bij kampen, afhankelijk van de specifieke omstandigheden, een diepte moesten hebben van ongeveer twee tot drie meter en een breedte van circa drie tot drieënhalve meter. De hoogte van de borstwering moest ongeveer één meter zijn.¹¹⁰ Maar in de praktijk zaten hier grote verschillen tussen. Rebecca Jones toont dit aan in haar boek over Romeinse kampementen in Groot-Brittannië. Opgravingen in Craigarnhall (Stirlingshire) laten zien dat er in de greppels van één kampement al grote onderlinge verschillen kunnen zitten. De breedte loopt daar uiteen van anderhalve tot drie meter en de diepte van iets minder dan een halve meter tot anderhalve meter. Bij het kamp in Readykes (Aberdeenshire) was de greppel op sommige plekken zelfs viereënhalve meter breed en meer dan twee meter diep.¹¹¹ De kruisvaarders lieten zich misschien leiden door de voorschriften van Vegetius, maar naar alle waarschijnlijkheid lieten ze zich in de praktijk leiden door hun eigen ideeën over passelijke afmetingen van de fortificaties naargelang de omstandigheden.

Daarnaast is het ook net zo moeilijk om met zekerheid iets te concluderen over de totale omvang van de fortificaties. Met behulp van de cijfers uit het vorige hoofdstuk kan wel een poging worden gedaan. Het kamp bij Akko, wat ongeveer 500 bij 2.000 tot 2.500 meter zou zijn, zou dan minimaal 5.000 tot 6.000 meter aan greppels en borstweringen nodig hebben. Het kampement bij Damietta, 500 bij 1.200 tot 1.500 meter, zou uitkomen op zeker 3.400 tot 4.000 meter aan versterkingen. Maar hier zijn voldoende kanttekeningen bij te plaatsen: de omvang van het kamp moet juist zijn, aan alle zijden moeten de versterkingen zijn aangelegd en de afstand van de grens van het tentenkamp tot aan de greppel is niet bekend (meer afstand zou de omvang van de fortificaties groter maken). Deze schattingen zijn dus erg dubieus, maar geven wel een mogelijke impressie van de werkelijkheid.

Wat wel met zekerheid gezegd kan worden is dat de aanleg van deze verdedigingswerken erg arbeidsintensief moet zijn geweest. Maar het is toch opvallend dat hierover zo weinig vermeld wordt in de bronnen. Deels komt dat misschien doordat het inherent is aan het begrip *castra* en wordt er verder niet over gesproken omdat de aanleg van deze verdedigingen werd gezien als vanzelfsprekend. Maar dan valt het wel op, zoals ik eerder al aangaf, dat in de meeste gevallen de greppels pas gegraven werden als er sprake was geweest van een aanval. Maar misschien hebben de kroniekschrijvers de tekst bewust zo samengesteld om meer nadruk te leggen op het gevaar van de onderneming, zoals we eerder al zagen met betrekking tot de passages over de wachtposten.

¹⁰⁹ Milner, *Vegetius*, 24-25.

¹¹⁰ Ibidem, 24-25.

¹¹¹ Jones, *Roman camps*, 82.

Bovenop de borstweringen moesten volgens Vegetius palissaden geplaatst worden. Dit waren lange stukken hout met aan beide zijden een scherpe punt die in de grond gestoken moesten worden. De soldaten droegen deze mee van het ene naar het andere kampement.¹¹² Ook Bernard Bachrach gaat ervanuit dat er een palissade moet zijn geweest bij het kampement voor Nicaea. In de bronnen heb ik hier geen aanwijzingen voor kunnen vinden. Sterker nog, voor geen enkel hiervoor besproken kamp met greppels en borstweringen zijn er tekenen voor te vinden dat er palissades geplaatst waren. Bachrach baseert deze bewering ten eerste waarschijnlijk ook weer op de betekenis van het woord *castra*. Daarnaast op het feit dat de christenen toegang hadden tot antieke geschriften waarin dit soort verdedigingstechnieken uiteen werden gezet en zij contact hadden met Byzantijnen die ook gebruik maakten van deze methoden.¹¹³

De bronnen geven maar in drie gevallen aan dat er sprake was van een palissade. Damascus werd omgeven door een zeer groot aantal boomgaarden in de twaalfde eeuw en toen Lodewijk VII, Koenraad III en Boudewijn III van Jeruzalem daar hun kamp opsloegen: '[they] set about cutting down trees and building stockades with them'.¹¹⁴ Deze 'stockades' waren waarschijnlijk palissaden of anderszins obstakels die ze hadden gemaakt van het hout dat rondom de stad voorhanden was. Gedurende het eerste beleg van Constantinopel werd het kruisvaarderkamp volgens graaf Hugo van Saint-Pol, één van de leiders van de Vierde Kruistocht afkomstig uit Noord-Frankrijk, beschermd door een palissade van 'thick stakes'.¹¹⁵ Villehardouin zei ook dat ze werden omringd met 'solid timbers, strong barriers and sturdy palisades, and this made their position much stronger and secure'.¹¹⁶ Waarschijnlijk haalden ze het hout hiervoor uit de omgeving of was het meegenomen op de schepen, de bronnen laten hier niets over los. In de Levant en in Egypte was hout veel schaarser dan in Europa. Het is dan ook mogelijk dat koning Lodewijk voor zijn palissade rondom het kampement bij Mansoera gebruik maakte van hout getransporteerd uit het Westen: 'to prevent the Saracens from launching themselves into the camp, [it] was made of long wooden stakes set into the ground in such a way that one could pass between the stakes on foot'. Daarnaast gebeurde het ook nog weleens dat schepen (deels) afgebroken werden en dat het hout werd ingezet voor andere doeleinden. De omgeving langs de Nijl is echter een wat houtrijker gebied dan de rest van Egypte dus het is ook mogelijk dat de staken waren gemaakt van bomen uit de omgeving.¹¹⁷

Uit archeologische vondsten in Engeland blijkt dat de staken aldaar ongeveer een lengte hadden van anderhalve tot twee meter. Ook hadden ze in het midden een handgreep waardoor het makkelijker was voor de soldaten om ze mee te dragen.¹¹⁸ De nomadische Chazaren maakten ook gebruik van staken om hun kampen heen en ook deze werden gedragen van de ene kampeerplaats naar de volgende.¹¹⁹ Uit de

¹¹² Milner, *Vegetius*, 24-25.

¹¹³ Bachrach, 'The siege of Nicaea', 267, 270., Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world*, 152.

¹¹⁴ H.A.R. Gibb, *The Damascus chronicle of the crusades* (Londen 1932) 284., Phillips, *The Second Crusade*, 218.

¹¹⁵ Alfred J. Andrea, *Contemporary sources for the Fourth Crusade* (Leiden 2000) 194., Phillips, *The Fourth Crusade*, 50-51.

¹¹⁶ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 44.

¹¹⁷ Ibidem, 211., Tyerman, *How to plan a crusade*, 270-271.

¹¹⁸ Jones, *Roman camps*, 81-82.

¹¹⁹ Polgár Szabolcs, 'A contribution to the history of the Khazar military organisation. The strengthening of the camp', *Acta Orientalia academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005) 198.

kruisvaarderbronnen is niets op te maken over de lengte, noch over hergebruik van de staken. Dat de kronieken melding maken van slechts drie kampen waar een palissade werd aangelegd kan hier ook weer samenhangen met het feit dat dit al tot uitdrukking komt door het gebruik van het woord *castra*. Ook konden de auteurs het niet interessant vinden of het weer als een vanzelfsprekendheid zien. Maar dan valt het nog op dat er alleen over palissades werd geschreven in verband met kampen die langere tijd op dezelfde plek lagen of waar er sprake was van een belegering, net zoals ik eerder liet zien voor greppels en dijken. Daarom denk ik dan ook dat bij de meeste kampen geen gebruik werd gemaakt van greppels, borstweringen en palissaden, alleen daar waar het kampement voor langere tijd lag opgeslagen. Het zou teveel werk zijn om deze verdedigingen iedere dag opnieuw aan te leggen en daarnaast is er ook geen aanwijzing voor om aan te nemen dat kruisvaarders de staken meedroegen.

Naast deze drie van meest voorkomende verdedigingstechnieken: wachtposten, greppels en borstweringen, alsook palissades, heb ik nog een aantal andere methoden kunnen ontdekken. Bij Antiochië werden een drietal forten om de stad heen gebouwd om het kamp te beschermen tegen vijandelijke aanvallen vanuit de stad. De eerste, *Malregard*, werd gebouwd ten noorden van Antiochië naast Bohemonds kamp; de tweede, *La Mahomerie*, lag voor de Brugpoort in het westen; en de laatste fortificatie lag voor de zuidelijke Sint-Jorispoort.¹²⁰ Verder maakt de *Historia de expeditione Friderici Imperatoris* melding van een aanval op het kamp van Frederik Barbarossa toen zijn leger door Anatolië trok. Hierop beval de keizer 'smoke to be made (...) and they [de Turken] were blinded'. Vervolgens konden de verblinde invallers verdreven worden.¹²¹ Bij Akko had één van de kruisvaarders een net gespannen buiten het kamp om de Saracenen buiten te houden of te vangen. Er raakte een paard van een Saraceense ruiter in verstrikt, dat ging naar degene die de val gezet had ter compensatie van zijn gescheurde net. Hierna vertelt het *Itinerarium peregrinorum* dat 'in response to the frequent unexpected Turkish assaults our princes decided to make secret traps and hide them in the ground so that they could not be seen'.¹²²

Ondanks al deze veiligheidsmaatregelen brak de vijand soms toch door in het kamp. De chaos en paniek die dan kon ontstaan komt erg duidelijk naar voren in het citaat uit het begin van dit hoofdstuk. Ook andere kroniekschrijvers maken melding van dit soort taferelen die de kruisvaarders doodsangsten moeten hebben aangejaagd. Het kampement bij Akko werd een aantal keer binnengevallen waarbij grote paniek en verwarring ontstond. Bij één van dit soort invallen namen de Saracenen 'several women and some goods, even cooking pots with food within' tot buit.¹²³ Jan van Joinville kwam voor een, in onze ogen, vrij komisch tafereel te staan toen hij met een aantal metgezellen terugkeerde in het kamp na de slag bij Mansoera: 'we found that some of the Saracen foot soldiers had taken down a tent and were pulling on the ropes from one side, while some of our rank and file were pulling from the other'. Samen met zijn compagnons bezegelde hij deze touwtrekwedstrijd in het voordeel van de kruisvaarders door de aanval in te zetten op de Saracenen.¹²⁴ De tegenaanval was het enige effectieve middel om de invallers te

¹²⁰ Asbridge, *The First Crusade*, 166-167, 194-196., Hill, *Peter Tudebode*, 44-45., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 41.

¹²¹ Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa*, 101.

¹²² Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 107-108.

¹²³ Ibidem, 75, 234., Richards, *The rare and excellent history of Saladin*, 119.

¹²⁴ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 206.

verjagen. De Tempeliers moesten als er in hun deel van het kamp door middel van een kreet of bel alarm werd geslagen, dat gebied verlaten met schild en lans. Ze mochten echter niet te ver weggaan totdat ze nieuwe bevelen hadden gekregen. De broeders uit andere delen van het kamp moesten naar de kapeltent.¹²⁵ Dit deden ze waarschijnlijk om te hergroeperen zodat ze een effectieve tegenaanval in konden zetten. In hoeverre de strijdkrachten van de verschillende kruistochtexpedities zo'n discipline en vaste procedures hadden is moeilijk na te gaan. De *Itinerarium peregrinorum* beschrijft dat bij een vijandelijke inval commotie en verwarring ontstond 'as our people ran to arms'.¹²⁶ Toen Joinville iemand alarm hoorde slaan in het kamp bij Mansoera bewapende hij zich meteen en ging met zijn ridders de vijand te lijf.¹²⁷ Ridders en soldaten waren normaal gesproken namelijk niet van top tot teen bewapend als ze in het kamp waren, dit zou erg zwaar, heet en onpraktisch zijn. Het is voorstelbaar dat de kampvolgers in zo'n situatie alleen maar in de weg liepen en de chaos vergrootten. Echter, toen ze zagen dat de graaf van Poitiers bij Mansoera gevangen was genomen ondernamen ze actie: 'the butchers and the other men in the camp (...) along with the women who sold provisions, (...) rescued the count'.¹²⁸ Bij een inval grepen zowel ridder, soldaat als kampvolger, waarschijnlijk meteen naar de wapens om de vijand zo snel mogelijk te verjagen.

¹²⁵ Upton-Ward, *The rule of the Templars*, 57, 103-104.

¹²⁶ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 234.

¹²⁷ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 209-210.

¹²⁸ Ibidem, 214., McNeal, *The conquest of Constantinople*, 76.

Hoofdstuk 3

Voedsel en logistiek

Hardship and famine were their lot
 Before renewed supplies were brought:
 There is no scourge like hunger's whip;
 And when the lack of bread doth grip
 A man, then each day his distress
 Increaseth as he eateth less.¹²⁹

Deze representatie van Ambrosius over de maanden van honger in de winter van 1190-1191 is niet kenmerkend voor de situatie bij Akko alleen; schaarste en behoefte waren veelvoorkomend tijdens de kruistochten.¹³⁰ Uithongering en extreme dorst konden tot wanhoop leiden. Zo dreef het sommigen in het leger van keizer Frederik Barbarossa ertoe om naar de vijand te deserteren en anderen 'prostrated themselves in the form of the Cross, awaiting their imminent death in the name of the Lord. (...) The enemies who were following us beheaded them and rendered them martyrs to Christ'.¹³¹ Het vooruitzicht van een snelle maar bloedige dood was voor deze arme zielen blijkbaar aantrekkelijker dan de hel waar ze op dat moment doorheen gingen. Maar moest het zover komen, dan hadden de kruisvaarders echt alle middelen uitgeput om aan voorraden te komen. In tegenstelling tot wat in het verleden door historici vaak is beweerd, gingen er aan een kruistocht wel degelijk logistieke voorbereidingen vooraf.¹³²

De hoeveelheden voedsel die een kruisvaartleger per dag kon consumeren waren enorm. De voedselbehoefte in de elfde eeuw voor één man per dag wordt door John Pryor geschat op ongeveer één kilogram: 750 gram brood met 250 gram vlees en groente per dag. Bernard Bachrach stelt dat men ongeveer een kilo graan per dag nodig had. Daarnaast ongeveer acht liter water per dag bij werk in zomerse omstandigheden.¹³³ Tijdens extreme hitte kon de behoefte aan water wel stijgen tot tien liter per dag.¹³⁴ In het eerste hoofdstuk kwam al naar voren dat water vaak werd verkregen uit rivieren of meren, maar ook waterputten en cisternen waren belangrijk. Het graan, waarvan brood werd gemaakt, werd waarschijnlijk gebakken in de as van uitgedoofde kampvuren of in ovens. Odo van Deuil schreef dat dit laatste ook gebeurde tijdens de tocht door Anatolië. Volgens Ambrosius bouwden de Duitsers de eerste windmolen in Syrië.¹³⁵ Als we de cijfers van hoofdstuk één aanhouden dan zou er per dag bij Nicaea circa 50.000 kilo graan nodig zijn, bij Antiochië misschien zelfs 100.000 en bij Akko zo'n 25.000 tot 30.000 kilo per dag.

Eerder bleek al dat paarden en lastdieren minstens 12,5 kilo gras per dag nodig hadden. Gras kon vervangen worden door hooi. Dan zou er ongeveer 4,5 tot 5,5 kilo hooi nodig zijn in plaats van 12,5 kilo gras omdat er veel minder water in hooi

¹²⁹ Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 186.

¹³⁰ John H. Pryor, 'A medieval siege of Troy. The fight to the death at Acre, 1189-1191. Or the tears of Salah al-Din' in: Gregory I. Halfond ed., *The medieval way of war. Studies in medieval military history in honor of Bernard S. Bachrach* (Farnham 2015) 111.

¹³¹ Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa*, 104.

¹³² Tyerman, *How to plan a crusade*, 293-296.

¹³³ Bachrach, 'Crusader logistics', 54., Pryor, 'A medieval siege of Troy', 108.

¹³⁴ Bachrach, 'The crusader march from Dorylaion to Herkleia', 237.

¹³⁵ Berry, *Odo of Deuil*, 129., Haldon, *Warfare, state and society in the Byzantine world*, 167-168., Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 149., Pryor, 'Introduction', 13-14.

zit. Maar tijdens een mars zullen de paarden meer van gras dan van hooi afhankelijk zijn geweest. Naast deze dagelijkse portie gras of hooi hadden de dieren ook behoefte aan 4,5 kilo graan of wortelen. Het eerder genoemde totaal aantal paarden van 7.730 in het leger van Bohemond, zou dan dagelijks meer dan circa 97.000 kilo gras (of 35.000 tot 43.000 kilo hooi) en 35.000 kilo aan graan/wortelen nodig hebben gehad.¹³⁶ Daarnaast hebben de paarden en lastdieren dagelijks onder normale omstandigheden zo'n 15 tot 30 liter water nodig. Onder zwaardere omstandigheden kon dit echter oplopen tot wel 40 liter.¹³⁷ In tijden van waterschaarste vonden de kruisvaarders manieren om water op te slaan. Zo werd het tijdens het beleg van Jeruzalem opgeslagen in leren houders die gemaakt waren van de 'stitched skins of oxen, buffalo, and goats'.¹³⁸

Nu er een beter zicht is op de fysieke behoeften van mens en dier moet gekeken worden naar de manieren waarop aan deze behoeften werden voldaan. In de eerste plaats speelden planning en voorbereiding een belangrijke rol. Vaak hadden de aanvoerders van de kruistochten voor hun vertrek al contact met de autoriteiten in de landen waar ze doorheen moesten trekken om een veilige doortocht en logistieke voorzieningen te garanderen. Dit uitte zich vaak in de vorm van markten die werden opgezet. De heerser stelde zich dan garant voor de aanwezigheid van plaatsen waar de kruisvaarders voedsel konden kopen voor acceptabele prijzen. Om deze redenen correspondeerde paus Eugenius III met Byzantijns keizer Manuel I Comnenus en Lodewijk VII met Géza II van Hongarije en Rogier II van Sicilië.¹³⁹ Aan het hof van Frederik I Barbarossa in Neurenberg zwoer een Byzantijnse delegatie op de Heilige Schrift dat hij kon vertrouwen op 'the best possible market preparations'. Dit soort garanties werden echter niet altijd gewaarborgd. De relaties tussen de beide keizers verslechterden terwijl de kruisvaarders richting Constantinopel trokken en uiteindelijk werden de markten bij Adrianopel teruggetrokken. Dit zorgde voor 'anger of our men against the Greeks' en leidde tot de Duitse bezetting van de stad en Thracië.¹⁴⁰ Het intrekken van marktprivileges gebeurde vaker bij conflicten maar werden hierna soms ook weer hersteld. Wanneer deze door de vorst gesanctioneerde markten ontbraken, trokken de kruisvaarders soms ook de omgeving in om graan en andere producten te kopen.¹⁴¹

Tijdens de Eerste Kruistocht waren de kruisvaarders afhankelijk van keizer Alexios I Comnenus voor advies en logistieke steun. Alle leiders, behalve Raymond van Toulouse, legden een eed van trouw aan hem af en zij beloofden alle steden die ze veroverden, en die vroeger deel uitmaakten van het Byzantijnse Rijk, over te geven aan het gezag van de keizer. In ruil daarvoor gaf Alexios hen de nodige logistieke steun.¹⁴² Voor bevoorrading van het Latijnse kamp bij Nicaea is het bewijs duidelijk te vinden in onder andere Fulcher van Chartres, Albert van Aken en de *Gesta Francorum*: 'on imperial orders merchants were striving to race across the sea with ships full of rations, corn, meat, wine and barley and oil'. Graaf Stefanus van Blois schreef aan zijn vrouw Adela dat de keizer iedere dag voedsel liet verscheppen

¹³⁶ Pryor, 'Introduction', 16-21.

¹³⁷ Bachrach, 'The crusader march from Dorylaion to Herakleia', 237.

¹³⁸ Hill, *Peter Tudebode*, 114-115.

¹³⁹ France, 'Logistics and the Second Crusade', 80.

¹⁴⁰ Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa*, 46, 64, 86., Tyerman, *God's war*, 422-423.

¹⁴¹ Hill, *Peter Tudebode*, 47.

¹⁴² Tyerman, *God's war*, 118-122.

om het dagelijks uit te delen aan de armlastigen in het kampement.¹⁴³ Het belang van scheepvaart, vooral Byzantijnse maritieme steun, tijdens de Eerste Kruistocht is lange tijd onderbelicht geweest. Dit komt doordat de bronnen, afgezien van de steun bij Nicaea, bijna geen melding maken van de Byzantijnse logistieke hulp. Dit komt enerzijds door gebrek aan interesse voor zowel logistieke als maritieme onderwerpen en anderzijds door vijandigheid van de kroniekschrijvers jegens de Grieken. John France heeft echter laten zien dat het kampement bij Antiochië nooit levensvatbaar zou zijn geweest zonder de steun van Alexios. Vooral in de zware winter van 1097-1098 speelde Byzantijns Cyprus een centrale rol in de bevoorrading van het kamp.¹⁴⁴ Waarschijnlijk werden met het oog hierop de havens van Alexandretta (İskenderun), St Symeon (Samandağ) en Latakia veroverd. De kruisvaarders wisten dat de keizer, en andere maritieme mogendheden zoals Genua, hen zouden bevoorraden bij Antiochië. De ingenomen havens moesten deze zeeverbinding mogelijk maken.¹⁴⁵ In de wintermaanden was de zee echter erg gevaarlijk, waardoor de bevoorrading bemoeilijkt werd. Dit is te zien aan de tekorten in het kamp bij Antiochië, zelfs al was er Griekse steun. Ook de kruisvaarders bij Akko hadden het zwaar in het najaar en de winter van 1190-1191. Normaal gesproken kwamen er regelmatig schepen met manschappen en voorraden uit het Westen maar dat viel in de wintermaanden stil.¹⁴⁶

Het logistieke belang van Cyprus werd ook gezien door Richard I Leeuwenhart en Lodewijk de Heilige. Richard onderwierp Cyprus in 1191. Formeel gesproken omdat de keizer Isaak de opvarenden van drie gestrande schepen, waaronder Richards verloofde Berengaria en zus Johanna zich bevonden, erg slecht behandelde. De kruisvaarders bij Akko verheugden zich over het feit dat Richard het eiland had veroverd: '[because it] would be of such useful service to the army'. Het is echter mogelijk dat hij al van plan was om Cyprus te onderwerpen en de voorraden daar in te nemen om de kruistocht bij te staan.¹⁴⁷ Een aantal decennia later erkende Lodewijk IX ook de strategische ligging van het eiland. Hij begon al vanaf 1246 voorraden aan te kopen op het eiland of vanuit Frankrijk aan te voeren zodat het kruisvaartleger tijdens zijn opmars door Egypte via de rivieren in de Nijldelta bevoorrad kon worden. Het resultaat van deze verzamelwoede laat zich het beste door Joinville omschrijven die het mocht aanschouwen toen hij in 1248 in Limassol aankwam:

They [de wijnavaten] had been placed one on top of another so that when they were seen from in front they had the appearance of barns. The wheat and barley had been heaped in piles in the field. When you saw them they looked like hills, because the rain that had fallen on the grain over a long period had made the outermost layer sprout, so that all that could be seen was green grass.¹⁴⁸

¹⁴³ Barber, *Letters from the East*, 16., Edgington, *Albert of Aachen*, 111., Fink, *Fulcher of Chartres*, 82., Hill, *Gesta Francorum*, 14.

¹⁴⁴ John France, 'The First Crusade as a naval enterprise', *The mariner's mirror* 83 (1997) 389-397.

¹⁴⁵ Bachrach, 'The siege of Antioch', 139-140., Martin Hall en Jonathan Phillips, *Caffaro, Genoa and the twelfth century crusades* (Farnham 2013) 110-111., Tyerman, *God's war*, 135-136.

¹⁴⁶ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 125-134., John H. Pryor, *Geography, technology and war. Studies in the maritime history of the Mediterranean, 649-1571* (Cambridge 1988) 117, 129.

¹⁴⁷ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 202., Tyerman, *God's war*, 443-446.

¹⁴⁸ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 178., Tyerman, *God's war*, 781-783, 790.

Deze aandacht voor logistiek en planning heeft ook zijn weerslag gehad op de dramatische wending die de Vierde Kruistocht nam. In het contract dat de kruisvaarders met de Venetianen hadden gesloten stond: 'we [Venetianen] will agree to provide food for all these horses and people for nine months'.¹⁴⁹ Maar het kruisvaartleger vertrok meer dan drie maanden later dan gepland uit Venetië en na de verovering van Zara verbleven ze nog maanden voor de stad terwijl de bevoorradingstermijn afliep. De kruisvaarders hadden daarom ook niet veel keus toen de Byzantijnse troonpretendent Alexios IV Angelos hen om steun vroeg in ruil voor onder andere zilver en voedsel voor iedere man in het leger. De kruisvaarders die Egypte nog wilden bereiken hadden geen alternatief. Het verkrijgen van logistieke steun van Alexios IV legitimeerde voor velen het feit dat ze hem als rechtmatig keizer erkenden en Constantinopel innamen.¹⁵⁰ Deze oplossing was dus heel pragmatisch en genomen met het oog op de levensvatbaarheid van de onderneming.

Naast maritieme connecties waren lastdieren en karren ook erg belangrijk om voedsel te vervoeren, niet alleen vanaf havens naar het kampement maar ook gedurende langere reizen over land. Hierbij moet worden gedacht aan de legers van de Eerste en Tweede Kruistocht, en het leger van Frederik Barbarossa, die vanuit West-Europa naar de Levant trok via de Balkan en het Byzantijnse Rijk.¹⁵¹ Er waren echter wel beperkingen verbonden aan de lengte van een bagagetrein; hoe langer deze was hoe langzamer het leger vooruit kwam. Odo van Deuil klaagde ook over de problemen van een bagagetrein: 'the carts afforded more hope than usefulness. (...) There was a very great number of four-horse carts, if one was damaged, all were delayed to the same extend. (...) Packhorses (...) very frequently ran into more serious hindrances. For this reason the death of horses was a common occurrence'.¹⁵² Verder werd er vaak vee meegenomen. De voortgang kon dus erg traag zijn door slechte wegen en problemen met paarden en karren. Daarnaast kon maar voor een beperkt aantal dagen voedsel worden meegenomen waarna er weer opnieuw bevoorraad moest worden bij steden, markten of door giften van de keizer.¹⁵³

Als de kruisvaarders geen toegang hadden tot deze manieren van bevoorrading, moesten ze in de omgeving gaan stelen om te overleven. In de inleiding kwam al naar voren dat plunderen veel minder vaak voorkwam in middeleeuwse oorlogvoering dan lang werd gedacht. Toch waren bovengenoemde logistieke voorbereidingen vaak niet voldoende. In Griekenland werden ossen, paarden, ezels en alles wat ze maar konden vinden gestolen: '[because] the inhabitants would sell us none'. Bij belegeringen waar voedsel tekorten ontstonden werd de omgeving ook altijd kaalgeplukt om in de gigantische voedselbehoefte van het leger te voorzien, zoals bij Antiochië.¹⁵⁴ Het nadeel was dat het omliggende platteland snel was leeggehaald en het was erg risicovol om in een groter gebied te gaan zoeken in verband met blootstelling aan vijandelijke troepen. Ook tijdens de

¹⁴⁹ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 9.

¹⁵⁰ Thomas F. Madden, 'Food and the Fourth Crusade. A new approach to the "Diversion Question"' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies, University of Sydney, 30 september to 4 october 2002* (Aldershot 2006) 218-220.

¹⁵¹ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 72., Berry, *Odo of Deuil*, 25., Fink, *Fulcher of Chartres*, 88., Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa*, 60-61.

¹⁵² Berry, *Odo of Deuil*, 25.

¹⁵³ Bachrach, 'Crusader logistics', 55-56., Bachrach, 'The crusader march from Dorylaion to Herakleia', 237-238., Tyerman, *How to plan a crusade*, 262-264.

¹⁵⁴ Fink, *Fulcher of Chartres*, 94-95., Hill, *Gesta Francorum*, 8, 28-30.

Tweede Kruistocht werd er geplunderd omdat de Byzantijnen hun markten hadden teruggetrokken: 'scattering over the countryside, therefore, a great many of them seized what they would rather have bought'.¹⁵⁵

De gevolgen van voedseltekorten hadden een grote weerslag op de stemming in het kampement. Het is ook niet zo moeilijk om hier een voorstelling van te maken. Wie op een dag weleens langere tijd niet gegeten heeft, kan zich een beetje flauw voelen, chagrijnig zijn of weinig energie hebben. Voor kruisvaarders die het weken tot maanden met weinig, of zelfs zonder, eten moesten stellen zullen deze effecten nog veel erger zijn geweest. Verschillende bronnen maken melding van lange periodes van hongersnood waarin vooral de armen het zwaar hadden en velen de hongerdood stierven.¹⁵⁶ Aan het begin van het hoofdstuk bleek al dat sommigen deserteerden en anderen liever voor een snelle dood kozen dan dat ze om zouden komen van de honger. Bij het beleg van Ma 'arrat al-Nu 'man in december 1098 werden de belegeraars volgens Fulcher van Chartres gek van de honger en '[they] cut pieces of flesh from the buttocks of Saracens lying there dead. These pieces they cooked and ate'.¹⁵⁷ Alhoewel uit de bronnen blijkt dat het voor de armen het zwaarst moet zijn geweest, werden de adel en de rijken ook geraakt door de als gevolg van voedselschaarste stijgende prijzen. Albert van Aken vertelt dat de aartsdiaken Lodewijk uit Toul: 'forced by the disappearance of his pay and brought low by the sword of hunger', het beleg bij Antiochië te verlaten om op zoek te gaan naar voedsel. Edelen die gewend waren aan luxe moesten bij Akko terugvallen op 'dire fodder to quench their violent hunger'. Graaf Hugo van Saint-Pol schreef aan zijn vriend: 'I had fallen into such poverty that it was necessary for me to exchange my surcoat for bread'.¹⁵⁸

De wanhoop en de val in het moreel door hongersnood kon ook leiden tot wanorde in het kamp. Vooral Ambrosius en het *Itinerarium peregrinorum* laten iets van de sfeer in het kamp bij Akko proeven in de winter van 1190-1191. Ambrosius verteld over mannen die een bakker overvielen en over een handelaar uit Pisa wiens bezit werd verbrand omdat hij te hoge prijzen voor graan vroeg. Ook werd er door gebrek aan alternatieven vlees gegeten tijdens de vastenperiode voor Pasen.¹⁵⁹ Dit vlees was waarschijnlijk afkomstig van paarden, deze werden meestal tot het laatst bewaard en in uiterste nood geslacht. Volgens Raymond d'Aguilers weigerden sommige ridders bij Antiochië hun strijdros te slachten, zo sterk was de band tussen ruiter en paard.¹⁶⁰ Maar volgens het *Itinerarium peregrinorum* hadden de ridders bij Akko daar geen moeite mee: 'they slew their precious warhorses and consumed the horseflesh with pleasure'. Voedsel zou daar zo kostbaar zijn dat het verstopt moest worden, anders werd het met bruto geweld afgenomen: 'there were disputes, quarrels, resentment, and some fights'. Hubert Walter, de bisschop van Salisbury, probeerde het lijden te verlichten door geld op te halen voor de armen maar uiteindelijk werkte dit averechts; de prijzen voor levensmiddelen stegen nog meer.¹⁶¹

¹⁵⁵ Berry, *Odo of Deuil*, 41, 97.

¹⁵⁶ Hill, *Gesta Francorum*, 33.

¹⁵⁷ Fink, *Fulcher of Chartres*, 112., Tyerman, *God's war*, 142.

¹⁵⁸ Andrea, *Contemporary sources for the Fourth Crusade*, 186., Edgington, *Albert of Aachen*, 221., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 129.

¹⁵⁹ Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 183, 186-187, 190-191.

¹⁶⁰ Berry, *Odo of Deuil*, 129., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 59., Loud, *The crusade of Frederick Barbarossa*, 107-108.

¹⁶¹ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 127-136., Pryor, 'A medieval siege of Troy', 111.

Er is daarnaast niet zoveel bekend over de maatregelen die door de leiding werden genomen om anarchie en hongersnood tegen te gaan. In het algemeen hebben kroniekschrijvers deze niet beschreven. Odo van Deuil zei er alleen het volgende over: 'he [Lodewijk VII] enacted laws necessary for securing peace and other requirements on the journey, which the leaders confirmed by solid oaths. But because they did not observe them well, I have not preserved them either'.¹⁶² Roger van Hoveden is de enige die dit soort statuten heeft genoteerd, ze werden door Richard I opgesteld voor zijn vertrek op kruistocht. Opvallend zijn Richards geboden dat 'the merchant in each article of merchandize was to be the seller thereof, and that no one in the army was to be allowed to buy bread to sell the same again; nor yet flower' en 'no person was to buy any dead flesh to sell the same again'.¹⁶³ Uit de bronnen blijkt niet hoe goed deze voorschriften werden nageleefd maar het laat wel zien dat het opkopen van producten om ze vervolgens achter te houden en de prijs op te drijven, waarschijnlijk een bekende praktijk was in een kampement. Het eerder genoemde voorbeeld van de handelaar uit Pisa is daar waarschijnlijk een voorbeeld van. Ook laat het zien dat het leiderschap wel degelijk bezig was met logistieke voorbereiding om ervoor te zorgen dat er zoveel mogelijk rust en stabiliteit was in het kampement.

¹⁶² Berry, *Odo of Deuil*, 21.

¹⁶³ Riley, *The annals of Roger of Hoveden*, 162-163.

Hoofdstuk 4

Sociale diversiteit en interne verhoudingen

And whoever heard of such mixture of languages in one army? There were present Franks, Flemings, Frisians, Gauls, *Allobroges*, Lotharingians, *Allemani*, Bavarians, Normans, English, Scots, Aquitanians, Italians, Dacians, Apulians, Iberians, Bretons, Greeks and Armenians. If any Breton or Teuton wished to question me I could neither reply nor understand.¹⁶⁴

Met deze omschrijving heeft Fulcher van Chartres de enorme diversiteit aan verschillende 'nationaliteiten' in het kruistochtleger van de Eerste Kruistocht in woorden weten te vangen. Dit grote leger bestond in feite uit allerlei verschillende contingents die gebaseerd waren op 'nationale', of misschien beter een regionale, herkomst. Ondanks het feit dat legers in deze periode vaak een mengelmoes waren van troepen die helemaal niet op elkaar waren ingespeeld, wist het samengestelde leger van de Eerste Kruistocht in drie jaar tijd een sterke cohesie op te bouwen. De contingents stonden onder leiding van een regionale magnaat en waren opgebouwd uit kleinere eenheden, geleid door lagere lokale adel. Een contingent bestond uit zowel strijdkrachten als kampvolgers die zich aan een heer hadden weten te binden. De loyaliteit van de individuele kruisvaarder was, vooral tijdens de eerste twee kruistochten, sterk verbonden met het regionale contingent waartoe ze behoorden en zich mee identificeerden.¹⁶⁵ Deze solidariteit kwam tot stand doordat een individu zich door een bepaalde 'nationale identiteit' voelde horen bij een vaste groep die bepaalde kenmerken deelde, zoals taal, afstamming, wetten en gebruiken.¹⁶⁶

Communicatie tussen de verschillende 'nationaliteiten' in het kampement moet vaak problemen hebben opgeleverd, zoals Fulcher ook aangeeft. Geestelijken konden in het Latijn communiceren en veel leden van de adel spraken waarschijnlijk een bepaalde variant van het Noord-Frans, maar voor de gewone soldaat en kampvolger zal het erg moeilijk zijn geweest om met kruisvaarders uit een ander taalgebied te praten. Zelfs voor degenen uit het koninkrijk Frankrijk, waar de meeste kruisvaarders vandaan kwamen, was het door de grote verscheidenheid aan dialecten bij lange na niet vanzelfsprekend om met elkaar te kunnen communiceren.¹⁶⁷ Deze problemen moeten ook zijn ervaren in het kampement bij Lissabon waar 'men of divers nations, customs, and speech' uit Noord-Europa zich hadden gevestigd. Pelgrims uit verschillende delen van het Heilige Roomse Rijk, Vlaanderen, Boulogne, Normandië, Schotland, Lincolnshire, East Anglia, Londen, Bristol, Hastings, Dover en Southampton.¹⁶⁸ Bij Akko zal ook de nodige Babylonische spraakverwarring zijn ontstaan doordat over een periode van twee jaar kruisvaarders uit verschillende delen van Europa bleven toestromen, zoals Friezen, Denen, Engelsen, Normandiërs, Bourgondiërs, etc.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Fink, *Fulcher of Chartres*, 88.

¹⁶⁵ France, *Western warfare in the age of the crusades*, 124, 210., William G. Zajac, 'Captured property on the First Crusade' in: Jonathan Philips ed., *The First Crusade. Origins and impact* (Manchester 1997) 166.

¹⁶⁶ Alan V. Murray, 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land, 1096-1192' in: Conor Kostick ed., *The crusades and the Near East* (Abingdon 2011) 109-110.

¹⁶⁷ Murray, 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land', 116.

¹⁶⁸ David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 53-54., Tyerman, *God's war*, 308-309.

¹⁶⁹ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 74, 97-99.

Deze contingenten met ieder een andere regionale oorsprong hadden allemaal een interne opbouw die waarschijnlijk sterk op elkaar leek. Albert van Aken heeft deze samenstelling misschien wel het beste verwoord:

Bishops, abbots, clerics, monks; then the most noble laymen, princes of different domains, and all the common people, as many sinful as pious men, adulterers, murderers, thieves, perjurers, robbers: that is to say every sort of people of Christian faith, indeed even the female sex, led by repentance, all flocked joyfully to this journey.¹⁷⁰

De adellijke aanvoerders van deze contingenten hadden niet alleen maar ridders, soldaten en (kruis)boogschutters in dienst genomen. Ze hadden ook behoefte aan geestelijken, ambachtslieden, koks, bedienden, wasvrouwen, etc. Een groot aantal kampvolgers was echter helemaal niet verbonden aan het gevolg van een grote heer. Zij reisden op eigen houtje met de contingenten mee omdat dit bescherming bood en ze hadden er ook hoop op dat edelen hen financieel zouden ondersteunen.¹⁷¹

De kampvolgers die meetrokken vormden waarschijnlijk de grootste sociale groep in de kruistochtlegers die over land reisden. Dit betrof de Eerste Kruistocht, de Tweede Kruistocht (behalve de Noord-Europese vloot) en het leger van Frederik I Barbarossa tijdens de Derde Kruistocht. De samenstelling van de onderlaag van deze groep bestond uit: criminelen en misdadigers zoals Albert van Aken aangaf, weggelopen horigen, boeren, armlastigen en vrouwen. Het is echter niet zo dat Europa leegliep en boeren massaal hun velden verlieten om op kruistocht te gaan. Het was een dure onderneming en daar waren de meesten zich van bewust.¹⁷² Daarnaast waren er de ambachtslieden en mensen met een duidelijk omschreven beroep. De bronnen maken onder andere melding van 'engineers to make machines of war', 'artisans and carpenters' en 'manual labourers'. Eerder zijn ook al stalknechten, koks, slaggers en handelaren genoemd.¹⁷³ Dit waren kruisvaarders die hielpen het kamp draaiende te houden en essentiële functies vervulden.

Toch waren zowel de adel als de Kerk niet enthousiast over de aanwezigheid van kampvolgers. Paus Urbanus II had nooit gedacht dat de kruistocht zoveel mensen, die geen militaire bijdrage konden leveren, zou aantrekken. In zijn ogen was het een militaire onderneming en hij probeerde ze dan ook te ontmoedigen, zonder veel succes. De aanwezigheid van zoveel kampvolgers maakte het veel moeilijker om het leger te voeden, het werd ook kwetsbaarder en marcheerde minder snel. Bij de Tweede Kruistocht waren ook nog erg veel kampvolgers betrokken.¹⁷⁴ Maar hier kwam verandering in ten tijde van de Derde Kruistocht. Zowel Richard I als Filips II reisden met hun legers per schip naar het Heilige Land, net zoals de kruisvaarders van de Vierde en Zevende Kruistocht. De armen konden deze dure reis niet betalen en werden ook niet ondersteund door rijke patronen. Daarnaast zorgde paus Innocentius III er in de vroege dertiende eeuw voor dat kruistochtgeloften konden

¹⁷⁰ Edgington, *Albert of Aachen*, 5.

¹⁷¹ Tyerman, *How to plan a crusade*, 135-137, 173.

¹⁷² Ibidem, 150, 164-167, 171, 177., Conor Kostick, *The social structure of the First Crusade* (Leiden 2008) 150., Conor Kostick, 'Social unrest and the failure of Conrad III's march through Anatolia, 1147', *German history* 28 (2010) 130.

¹⁷³ Fink, *Fulcher of Chartres*, 119., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 124., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 217-218.

¹⁷⁴ Simon Lloyd, 'The crusading movement, 1096-1274' in: Jonathan Riley-Smith ed., *The Oxford illustrated history of the crusades* (Oxford 1995) 48-49.

worden afgekocht. Hierdoor namen er ook minder armen, zieken en vrouwen aan deel.¹⁷⁵ Volgens het anonieme ooggetuigenverslag, de *Devastatio Constantinopolitana*, stuurde de pauselijk legaat 'the sick, paupers, women, and all feeble persons home' toen hij in september 1202 in Venetië aankwam.¹⁷⁶ Er werd dus echt een poging gedaan om zo min mogelijk 'nutteloos' personeel mee te nemen. Toch kon men niet helemaal buiten kampvolgers omdat ze functies vervulden die de magnaten en ridders zelf liever niet uitvoerden. Robert van Clari schreef over stalknechten en koks; Joinville over slagers, handelaren en de vrouw die voor zijn kippen zorgde.¹⁷⁷ Het is onmogelijk om met zekerheid iets te zeggen over het totaal aantal kampvolgers in de kruistochtlegers, het is echter wel zeker dat dit voor de eerste twee kruistochten veel hoger was dan voor de Derde, Vierde en Zevende kruistocht.

Naar de deelname van vrouwen aan de kruistocht is altijd met argusogen gekeken. Waarschijnlijk is dat ook de reden waarom de kronieken niet zo heel vaak melding maken over de aanwezigheid van vrouwen. Het canoniek recht zei dat ze het kruis wel aan mochten nemen en, als het mogelijk was, vergezeld moesten worden door een mannelijk familielid; voor hun eigen bescherming en ter bescherming van de mannen. Vrouwen zouden namelijk een bedreiging vormen voor de spirituele gezondheid van de mannelijke kruisvaarders en de kruistocht in het geheel. Ze werden door geestelijken gezien als het evenbeeld van Eva en zouden mannen dus verleiden tot zonde. Zo zou de ongunst van God opgewekt worden en de expeditie in gevaar komen. Toch waren er vrouwen te vinden in alle sociale lagen van het kampement: van prostituees, dienstmeiden en vrouwen die handelswaar verkochten, tot prinsessen en koninginnen. 'Women of every class', aldus Albert van Aken.¹⁷⁸ Ook al namen de meeste vrouwen waarschijnlijk deel vanuit devotionele redenen, ze hadden wel degelijk rollen te vervullen in het kamp. Naar kinderen wordt er nog veel minder verwezen in de bronnen. De Byzantijnse prinses Anna Komnene schreef dat de soldaten van de Eerste Kruistocht werden vergezeld door 'women and children, [who] came away from their countries'. Albert van Aken vertelt over zwangere vrouwen en baby's die te vroeg geboren werden en de *De expugnatione Lyxbonensi* verwijst naar 'youths' uit Ipswich.¹⁷⁹ Maar ongetwijfeld waren er veel kinderen aanwezig die met hun familie meereisden of onderdeel waren van het huishouden van een edelman of prelaat.

De huishoudens van deze rijken en machtigen hadden voornamelijk een militaire inslag. De kern van de regionale contingenten werd gevormd door de ridders, cavaleristen, soldaten en (kruis)boogschutters, die een heer volgden. Deze militaire component bestond vaak al voordat mensen op kruistocht gingen. Er bestonden banden die gebaseerd waren op loyaliteit, eden, verwantschap en geografie. Dit waren ridders en andere strijdkrachten die al een magnaat dienden in zijn huishouden of op een familiale, vriendschappelijke dan wel regionale manier aan

¹⁷⁵ Murray, 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land', 121., Jonathan Riley-Smith, 'The state of mind of crusaders to the East, 1095-1300' in: Jonathan Riley-Smith ed., *The Oxford illustrated history of the crusades* (Oxford 1995) 66., Tyerman, *How to plan a crusade*, 215-216.

¹⁷⁶ Andrea, *Contemporary sources for the Fourth Crusade*, 214.

¹⁷⁷ McNeal, *The conquest of Constantinople*, 72., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 214.

¹⁷⁸ Edgington, *Albert of Aachen*, 101., S. Farmer, 'Persuasive voices. Clerical images of medieval wives', *Speculum* 61 (1986) 519., Christoph T. Maier, 'The roles of women in the crusade movement. A survey', *Journal of medieval history* 30 (2004) 71-72., Tyerman, *How to plan a crusade*, 166-167.

¹⁷⁹ David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 161., Elizabeth A.S. Dawes, *The Alexiad of the princess Anna Comnena* (Londen 1967) 249., Edgington, *Albert of Aachen*, 139-141.

hem verbonden waren en die op kruistocht ook door hem werden onderhouden. Tijdens de rekrutering voor een kruistocht werd deze kerngroep aangevuld met ridders en manschappen die een heer door middel van betaling aan zich had weten te binden. Zo had Boudewijn van Boulogne zichzelf financieel uitgeput door 'excessive giving and hiring mercenaries'. Daarnaast probeerden magnaten hun vazallen te motiveren om met hun gevolgen op kruistocht te gaan. Als deze leenmannen dit deden was het niet omdat de principes van feodaliteit ze daartoe verplichtten. Het was hun eigen beslissing om het kruis aan te nemen en bovendien werden ze er ook nog voor betaald door hun leenheer. Deze vazallen sloten zich dan met hun huishoudens en gerekruteerde manschappen bij hun leenheer aan en vormden zo een contingent.¹⁸⁰ Deze patronagenetwerken waren essentieel voor ridders omdat ze voor hun onderhoud afhankelijk waren van een patroon. Bohemond betaalde bijvoorbeeld de overtocht van Sicilië naar Macedonië voor alle edelen, ridders en strijdkrachten die hem volgden.¹⁸¹ De patroon voelde ook een grote mate van verantwoordelijkheid jegens degenen in zijn dienst. Zo dreigde Bohemond zich terug te trekken uit het beleg van Antiochië: 'because he saw his men and horses dying from hunger'.¹⁸² Jan van Joinville trad, nadat hij zijn eigen vermogen verbruikt had, in dienst bij koning Lodewijk IX en kreeg minimaal twee keer geld van hem: 'to provide myself with horses and equipment and to feed my knights'. Als hij dit niet had gedaan hadden de ridders waarschijnlijk een andere patroon gezocht die voor onderhoud zou zorgen, dit gebeurde zeer regelmatig.¹⁸³

Uit de bronnen blijkt ook dat het kamp werd aangedaan door de lokale bevolking, handelaren en diplomaten uit het Byzantijnse Rijk, de Levant en Egypte. Zo waren er onder andere Grieken, Armeniërs, Syriërs, bedoeïen en zelfs vijandelijke spionnen te vinden. Om met deze mensen te kunnen communiceren maakten de kruisvaarders gebruik van tolken.¹⁸⁴ Het kampement was dus een plaats waar mensen in aanraking kwamen met veel verschillende 'nationaliteiten'. Ook al hadden de contingenten ieder hun eigen kamp, toch vormden deze samen één grote eenheid en moet er veel onderling contact zijn geweest. Ook was het een plaats waar hoog en laag samenkwamen. Het tentje van een arme pelgrim, kon op kleine afstand hebben gestaan van het paviljoen van een vorst. Lodewijk IX beklagde zich er over dat er nabij zijn tent in het kampement voor Damietta, bordelen waren.¹⁸⁵ Het kamp vormde dus eigenlijk een doorsnee van de middeleeuwse maatschappij en doet daarbij enigszins denken aan een moderne metropool, maar dan met een substantieel hoger percentage mannen.

Het leiderschap over een kampement kon op twee manieren vorm krijgen. In de eerste plaats was er gedeeld leiderschap, waarvan tijdens de Eerste Kruistocht en Vierde Kruistocht, alsook bij de belegeringen van Lissabon en Akko sprake was. De kronieken die vertellen over de Eerste Kruistocht gaan herhaaldelijk in op de raad waar de meest aanzienlijke leiders van de expeditie deel van uitmaakten. Lidmaatschap werd gebaseerd op de rijkdom, afkomst en autoriteit in het Westen. Er

¹⁸⁰ Edgington, *Albert of Aachen*, 359., Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading* (Londen 1986) 75-77., Tyerman, *How to plan a crusade*, 127-137.

¹⁸¹ Hill, *Gesta Francorum*, 7-8.

¹⁸² Hill, *Raymond d'Aguilers*, 35.

¹⁸³ Riley-Smith, *The first crusaders*, 86., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 179, 246, 247, 254.

¹⁸⁴ Hill, *Raymond d'Aguilers*, 46., Hill, *Peter Tudebode*, 43-44, 117., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 198., K.A. Tuley, 'A century of communication and acclimatization. Interpreters and intermediaries in the kingdom of Jerusalem' in: Albrecht Classen ed., *East meets West in the middle ages and early modern times. Transcultural experiences in the premodern world* (Berlijn 2013) 311.

¹⁸⁵ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 187.

was ook geen vaste samenstelling aangezien magnaten overleden, vertrokken en er nieuwe arriveerden. Hier werden de belangrijkste besluiten genomen over bevoorrading, tactiek, diplomatie en benoemingen voor een bepaalde post. Deze hoge edelen hadden binnen hun eigen contingenten ook weer raden waarin overleg plaatsvond, advies werd gegeven en die soms werden betrokken bij besluitvorming in de 'hoge raad'. Het was een oplossing die werkte voor een leger waar niemand het oppergezag had en vormde de belangrijkste institutionele uitdrukking van eenheid in het kamp. Dit betekende echter niet dat er altijd sprake was van unanimité. Zo verplaatste Raymond van Toulouse zijn kampement bij het beleg van Jeruzalem, tegen de wil van de vorstenraad en veel van zijn manschappen, in.¹⁸⁶ Zo'n zelfde situatie bestond in de legers van de Vierde Kruistocht.¹⁸⁷ Het was onmogelijk om in de raad een magnaat ergens toe te dwingen; overredingskracht en geld speelden juist een belangrijke rol. Bij Lissabon kozen de kruisvaarders uit de verschillende regionale contingenten hun eigen leiders om als hun vertegenwoordigers op te treden: onder andere graaf Arnold van Aerschot, Hervey van Glanfell, Simon van Dover en Saher van Archel.¹⁸⁸

Bij Akko wisselde het bestuur over het kamp tussen verschillende edelen en prelaten totdat Filips en Richard daar landden in 1191.¹⁸⁹ Koningen genoten een veel hoger aanzien en hun autoriteit werd ook gemakkelijker geaccepteerd door kruisvaarders uit andere regio's. De Franse en Engelse koning kenden een vrij sterke rivaliteit en pas toen Filips terugkeerde naar Frankrijk, na de val van Akko, kon Richard zijn autoriteit sterker over de kruistocht laten gelden. Toch kon hij nog steeds niet optreden als een absoluut vorst. Er waren onderdelen in het kruistochtleger die niet onder zijn gezag vielen en dus alleen via persuasie tot een bepaalde actie aangezet konden worden. In de eerste plaats maakte hij daarvoor gebruik van geld en geschenken. Maar belangrijker nog waren de raden die nog steeds gehouden werden. Een vorst werd geacht advies in te winnen en rekening te houden met de wensen van zijn volgelingen.¹⁹⁰ Zo was er, toen het kamp bij Bayt Nuba lag, een heftig debat over de vraag of het leger door moest stoten naar Jeruzalem of zich terug moest trekken: 'Many arguments were put forward and many differing opinions expressed according to what seemed best to the speakers. At last King Richard put forward his own opinion'. Uiteindelijk besloot Richard om zich terug te trekken tot woede van veel kruisvaarders: 'because their heartfelt hope of visiting the Lord's Sepulchre had suddenly been ended'. Hugo van Bourgondië, de aanvoerder van de Franse strijdkrachten na het vertrek van Filips, vertrok hierna uit onvrede met zijn contingent net zoals andere kruisvaarders.¹⁹¹ Ook Lodewijk IX raadpleegde de baronnen in zijn leger over de te volgen koers na de inname van Damietta. Na advies

¹⁸⁶ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 137., Marcus Bull, 'Overlapping and competing identities in the Frankish First Crusade' in: André Vauchez ed., *Le concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade. Actes du colloque universitaire international de Clermont-Ferrand 23-25 Juin 1995. Organisé et publié avec le concours du conseil régional d'Auvergne* (Rome 1997) 204., Kostick, *The social structure of the First Crusade*, 257-260, 267., Fink, *Fulcher of Chartres*, 93., Hill, *Gesta Francorum*, 30, 72-73., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 106, 117., Hill, *Peter Tudebode*, 45., Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading*, 86-87.

¹⁸⁷ McNeal, *The conquest of Constantinople*, 7, 91., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 53.

¹⁸⁸ David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 53-54, 99, 111., Tyerman, *God's war*, 309.

¹⁸⁹ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 97-99, 118.

¹⁹⁰ France, *Western warfare in the age of the crusades*, 140-142., Murray, 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land', 120., Voor de redenen van de rivaliteit tussen Filips I Augustus en Richard I Leeuwenhart zie: Tyerman, *God's war*, 450-451.

¹⁹¹ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 263-264, 280, 283., Tyerman, *God's war*, 464.

te hebben ingewonnen: 'the king set aside all the other advice from his barons and followed his brother's recommendation'. Hij trok vervolgens op richting Cairo in plaats van Alexandrië.¹⁹² Vorsten wonnen dus wel advies in van hun vazallen en volgelingen, maar dit betekende niet dat dit altijd tot uiting kwam in hun beslissingen of dat deze populariteit genoten.

Gebrek aan sterk en daadkrachtig leiderschap kon tot onrust leiden in het kamp. Eerder kwam al naar voren dat verschillende kruistochtleiders statuten opstelden om de orde in het kamp te bewaren. Maar het feit dat Odo van Deuil besloot deze niet op schrift te stellen omdat ze stelselmatig werden verbroken, zegt al voldoende. Het *Itinerarium peregrinorum* geeft niet voor niets aan dat het niet uitmaakt hoe groot of sterk een leger was: 'if disputes arise within it or friends fall out it is routed and destroyed'.¹⁹³ Deze onenigheid kon zowel van boven als van beneden komen. Bij conflict tussen de leiders, zoals Richard en Filips, werd hun rivaliteit overgenomen door hun volgelingen en ontstond er een kloof. Nadat Boudewijn van Boulogne op een achterbakse manier de controle over de stad Tarsus verkreeg, raakte hij in een vete verwickeld met Tancred van Galilea, die zich benadeeld voelde. Hierdoor ontstond er haat tussen de gevolgen van beide leiders waarna: 'he [Tancred] himself suddenly charged on horseback with five hundred armoured cavalry into the camp and against the followers of (...) Baldwin, so he could take a worthy revenge for all the wrongs he had done to him'. Alhoewel dit verder met een sisser afliep was het zeker niet ongekend dat er tijdens de kruistochten in de legers sterke rivaliteit of zelfs antipathie bestond tussen de verschillende regionale contingenten. Taal en herkomst speelden hierin meestal een doorslaggevende rol, kruisvaarders schaarden zich meestal achter een heer die dezelfde taal sprak en uit hetzelfde gebied kwam. Het hing dan meestal van de aanvoerders af of een conflict escaleerde of niet.¹⁹⁴

Toch konden disputen ook door soldaten zelf begonnen worden en vervolgens overslaan op hun leiders. De volgelingen van diezelfde Tancred en van Raymond van Toulouse botsten buiten het kamp van Antiochië en 'inflicted wounds'. Tancred en Raymond waren volgens de *gesta Tancredi* woedend over het voorval en wat hun manschappen was aangedaan. Echter: 'the commanders ordered that this fire be kept covered in the camp'. But they fanned the flames into a storm outside. Their men happily went along with this and it was difficult to maintain the prohibitions against fighting in camp'. De aanvoerders wilden waarschijnlijk de rust en orde in het kamp bewaren, ook om de andere leiders en contingenten niet voor het hoofd te stoten. Zij waren echter toch voldoende in hun eer aangetast om het niet direct uit te praten en het in plaats daarvan buiten het kampement uit te vechten.¹⁹⁵ Het belang van rust en vrede werd onderkend door de aanvoerders en meestal streefden ze hier dan ook naar. Zo maakte Lodewijk IX werk van Jan van Joinville's eis dat één van Lodewijks soldaten gestraft moest worden omdat hij een ridder in dienst van Joinville zou hebben geduwd, want anders, zo waarschuwde hij: 'I certainly would not overlook it'. Ook toen broeders van de Hospitaalorde enkele volgelingen van Jan tijdens de jacht op een gazelle verjoegen, eiste en verkreeg hij ook genoegdoening van de Meester van de Orde. De interne harmonie in het kampement die nodig was voor het slagen van een kruistocht hing in grote mate af van de edelen die de leiding

¹⁹² Smith, *Joinville and Villehardouin*, 190.

¹⁹³ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 151.

¹⁹⁴ Asbridge, *The First Crusade*, 142-147., Edgington, *Albert of Aachen*, 163., Murray, 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land', 114-119.

¹⁹⁵ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 117-118.

hadden over de onderneming en in hoeverre ze door middel van druk of persuasie hun volgelingen onder controle konden houden.¹⁹⁶

¹⁹⁶ Kostick, 'Social unrest and the failure of Conrad's III's march', 127., Riley-Smith, *The First Crusade and the idea of crusading*, 88-89., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 271-272.

Hoofdstuk 5

Belegeringen en oorlogvoering

From our side (...) men have pulled back and scattered into various places, so that they might take thought for themselves against the many damaging effects of the campaign. So, thanks to departures or deaths, the army of Christendom is much diminished. (...) For if they [Richard I en Filips II] were to put off their coming any longer, the money needed for our expenses will run out, and the hope of wordly consolation will die away. This then is the situation at the siege of Acre.¹⁹⁷

Dit fragment uit een brief (begin 1191) van bisschop Hubert Walter aan Richard, de bisschop van Londen, laat een weinig rooskleurig beeld zien van de stand van zaken in het kamp voor de muren van Akko. Het beleg duurde daar al anderhalf jaar en uit de woorden van Hubert is de fysieke en mentale wanhoop op te maken die daarbij gepaard moet zijn gegaan. Dit is ook niet zo verwonderlijk gezien het feit dat de kruisvaarders, naast hongersnood, ziekte en vijandelijke invallen in het kamp, vele gefaalde aanvallen op de stad hebben uitgevoerd waarbij veel manschappen op brute wijze zijn omgekomen. Dit gold net zo goed voor andere belegeringen, zoals bij Antiochië waar 'the rich and poor were wretched because of starvation as well as of the slaughter, which daily occurred'.¹⁹⁸ Bij de bestorming van een stad was voor de belegerden alles geoorloofd om de vijand buiten te houden. Vanaf ongeveer 400 meter waren de aanvallers binnen het schootsveld van de artillerie en vanaf 200 meter binnen het schootsveld van boogschutters en kruisboogschutters: 'many fell wounded by arrows and shots from ballistae, for the bombardment of stones prevented a closer approach'. Degenen die dit wisten te doorstaan waren er echter nog niet, vanaf de muren werden ze nog bekogeld met stenen of overgoten met hete olie en kokend water.¹⁹⁹ Kortom, het was een levensgevaarlijke klus om een stad in te nemen. Zelfs als men gelukkig genoeg was om dit te overleven, waren er altijd nog de diepe wonden die konden worden veroorzaakt door zowel vijandelijk vuur als door het verlies van kameraden.

Echter, voordat het zover was moest er nog veel werk verzet worden in het kampement om de beschikking te hebben over de middelen die nodig waren om een fortificatie in te nemen. Koning Gwijde probeerde de dag nadat hij met zijn leger bij Akko arriveerde de stad met een snelle bestorming in te nemen. Dit liep uit op een mislukking en er moesten alsnog belegeringswerktuigen gemaakt worden die de verovering mogelijk zouden maken.²⁰⁰ De bouw van dit soort wapentuig was specialistisch werk. Daarom reisden er met een leger ook bouwkundigen mee, die waarschijnlijk bewust door de aanvoerders gerekruteerd waren en de leiding hadden over deze bouwprojecten. Volgens Albert van Aken was er bij Nicaea een man uit Lombardije: '[a] master and inventor of great defences and siege works', die de opdracht had om belegeringswapens te maken. Fulcher van Chartres schreef dat bij

¹⁹⁷ Peter W. Edbury, *The conquest of Jerusalem and the Third Crusade. Sources in translation* (Aldershot 1998) 172.

¹⁹⁸ Fink, *Fulcher of Chartres*, 95.

¹⁹⁹ Bachrach, *Warfare in medieval Europe*, 303-305., David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 125-126.

²⁰⁰ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 71.

Jeruzalem bouwkundigen de opdracht kregen om 'machines of war' te maken en bij Mansoera was Jocelin van Cornant hoofdbouwkundige van Lodewijk IX.²⁰¹

Om over de muren te komen was het gebruik van ladders het snelst en makkelijkst, maar het bood wel veel minder bescherming dan een toren. Ladders worden in de kronieken van de Eerste Kruistocht genoemd. Deze werden onder andere ingezet bij Ma 'arrat al-Nu 'man (één stortte er in omdat er teveel mannen naar boven klommen) en Jeruzalem. Ook werden ze gebruikt door de Venetianen op hun schepen toen ze de muren van Constantinopel aan de zeezijde aanvielen in 1203.²⁰² Belegeringstorens werden tevens vaak ingezet, maar waren wat betreft constructie erg arbeidsintensief. Raymond van Toulouse liet er één bouwen bij Ma 'arrat al-Nu 'man: 'a very sturdy and tall wooden tower (...) built on four wheels', en later ook één bij Jeruzalem; hier liet Godfried er ook één bouwen. Voor Lissabon timmerden de Vlamingen en Keulenaren 'a moveable tower ninety-five feet in height' en de Engelsen en Normandiërs 'a moveable tower of eighty-three feet in height'. Bij Akko werden er drie gebouwd in het voorjaar van 1190: door de Genezen, de landgraaf van Thüringen, Lodewijk III, en de laatste door de overige kruisvaarders. Deze lijken geavanceerder te zijn geweest dan de toren bij Ma 'arrat al-Nu 'man: 'They were mounted on rollers. (...) To prevent the machines catching fire, the builders covered them all round with cloths and rawhides'.²⁰³

Voornoemde 'builders' waren waarschijnlijk ervaren timmerlieden die meereisden, of mannen die in de loop van de kruistocht in de praktijk het maken van belegeringswerktuigen geleerd hadden. Het is opvallend dat iedere toren door een andere edelman of contingent gemaakt en gefinancierd werd. Er was geen sprake van een gemeenschappelijke pot of samenwerking bij constructie van de werktuigen. Dit zal te maken hebben met het individualistische aspect van middeleeuwse oorlogvoering. Iedere edelman of contingent wilde de eer en de roem om als eerste een muur of toren veroverd te hebben en de doorbraak in de stad te hebben bewerkstelligd.²⁰⁴

Het lijkt erop dat niet alleen de torens door individuele magnaten of verschillende groepen werden bekostigd. Dat onderlinge rivaliteit hierin bij Nicaea een rol speelde lijkt te worden bevestigd door Willem van Tyrus. Hij schrijft dat de magnaten: 'each vied with the other in working zealously', om hun eigen belegeringswapens af te krijgen.²⁰⁵ Volgens Ralf van Caen werden bij het beleg van Ma 'arrat al-Nu 'man katapulten gebouwd en 'each leader had his own'. Verder geven zowel Roger van Hoveden, Ambrosius en het *Itinerarium peregrinorum* aan dat de verschillende contingenten bij Akko ieder hun eigen 'machines', 'stone engines' en 'stonethrowers' hadden.²⁰⁶ Het is door dit soort vage termen moeilijk om na te gaan wat voor soort belegeringswapens het precies waren. De kroniekschrijvers gebruikten vaak woorden die generaliseerden, of latere vertalers

²⁰¹ Edgington, *Albert of Aachen*, 123., Fink, *Fulcher of Chartres*, 119., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 193.

²⁰² Fink, *Fulcher of Chartres*, 119., Hill, *Peter Tudebode*, 98, 113., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 43.

²⁰³ David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 135, 143., Hill, *Peter Tudebode*, 99, 116-117., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 90-91.

²⁰⁴ France, *Western warfare in the age of the crusades*, 139.

²⁰⁵ Emily Atwater Babcock en August C. Krey, *A history of deeds done beyond the sea by William, archbishop of Tyre. Volume 1* (New York 1943) 158.

²⁰⁶ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 123., Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart*, 196., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 90-91, 204, 208., Riley, *The annals of Roger of Hoveden*, 207.

van deze teksten maakten geen onderscheid en omschreven ze gewoon als ‘werktuigen’ of ‘steenwerpers’. In de meeste gevallen waren het waarschijnlijk katapulten en blijden en het doel van deze wapens was gelijk: het verzwakken van muren, torens en de soldaten die deze bemanden.²⁰⁷ Daarnaast poogde men ook fortificaties te verzwakken door ze te ondermijnen, bijvoorbeeld bij Nicaea, Lissabon en Akko. Dit moet een erg gevaarlijk, zwaar en arbeidsintensief proces zijn geweest, waarbij men naast het graven ook de tunnel moest versterken met ‘posts and timbers’. Waarschijnlijk werden hier ook ervaren mijnwerkers voor ingehuurd omdat het een technische onderneming was die specialistische kennis vereiste. Roger van Hoveden is echter de enige schrijver die de benaming ‘miners’ gebruikt.²⁰⁸ Verder wordt er melding gemaakt van diverse soorten constructies van hout. Er waren rammen om poorten of zwakke muren mee door te breken, bruggen en forten bij Antiochië en Mansoera, alsook schermconstructies waarachter zowel strijdkrachten als arbeiders konden schuilen tegen vijandelijk vuur.²⁰⁹

Eén van de forten voor Antiochië was volgens Peter Tudebode en Willem van Tyrus gebouwd met: ‘stones drawn from the tombs of the Turkish dead’.²¹⁰ Maar voor zover uit de bronnen kan worden opgemaakt waren de meeste andere bouwwerken en belegeringswapens gemaakt van hout. Tijdens de Eerste Kruistocht verkreeg men hout ter plaatse, bij Nicaea bijvoorbeeld: ‘suitable material for these engines was available from the woods near by’. In hoofdstuk twee kwam echter al naar voren dat hout in de Levant vrij schaars was. Voor de belegering van Jeruzalem hadden de kruisvaarders dan ook veel moeite om voldoende hout te vinden. De aanvoerders lieten in de verre omgeving naar hout zoeken maar ‘there was no meadow, palace or tower which could provide wood for building ladders’. Het gebruik van materiaal afkomstig van gebouwen gebeurde vaker, zo gebruikte Raymond hout afkomstig van het kasteel Talamria om werktuigen te maken. De aankomst van twee Genuaanse galleien in de haven van Jaffa, een maand na de aanvang van het beleg van Jeruzalem, bood uitkomst: ‘they broke up the galleys and had transported to Jerusalem all the timbers from them which were needed for siege-engines to capture the city’.²¹¹ Deze houtschaarste was waarschijnlijk een reden waarom latere kruisvaarders beter voorbereid op pad gingen. Zo verscheepte Richard I belegeringswapens naar het Heilige Land die aldaar makkelijk in elkaar gezet konden worden. Volgens Villehardouin werden vanuit Venetië ‘300 petraries and mangonels’, beiden werktuigen waarmee stenen werden geslingerd, meegenomen.²¹²

Wanneer een stad werd belegerd waren bouwkundigen en timmerlieden in het kamp bezig met het construeren van allerlei werktuigen die de inname konden bevorderen. De kampvolgers verrichtten ook allerlei ondersteunende

²⁰⁷ France, *Western warfare in the age of the crusades*, 119-121., Sean McGlynn, *By sword and fire. Cruelty and atrocity in medieval warfare* (Londen 2008) 145-147.

²⁰⁸ Bachrach, *Warfare in medieval Europe*, 249., David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 137, 143., France, *Western warfare in the age of the crusades*, 116-117., Hill, *Peter Tudebode*, 31-33., Riley, *The annals of Roger of Hoveden*, 210.

²⁰⁹ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 75., David, *De expugnatione Lyxbonensi*, 135., Edgington, *Albert of Aachen*, 205., Hill, *Peter Tudebode*, 56., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 193.

²¹⁰ Babcock, *A history of deeds done beyond the sea*, 235., Hill, *Peter Tudebode*, 56.

²¹¹ Babcock, *A history of deeds done beyond the sea*, 158., Bachrach, *The gesta Tancredi*, 134-136., Edgington, *Albert of Aachen*, 375., Hall, *Caffaro, Genoa and the twelfth century crusades*, 116.

²¹² Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 205, 316., Konstantin Nossov, *Ancient and medieval siege weapons. A fully illustrated guide to siege weapons and tactics* (Guilford 2005) 162-165., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 22.

werkzaamheden. Zo hielden ze zich bezig met het zoeken, kappen en vervoeren van hout: 'young men, old men, boys, girls, and women were told to go together into the valley of Bethlehem and all to bring back on mules or donkeys or on their own shoulders withies from which panels could be plaited'.²¹³ Ook waren er andere oorlogsgerelateerde activiteiten. Anselmus van Ribemont schreef in juli 1098 dat velen bij Antiochië: 'were tireless in building the mound, and carrying rocks for the wall', voor één van de forten die daar gebouwd werd. Bij Akko werd er gewerkt aan het dichteren van de greppel die rondom de stadsmuur lag met aarde, zodat de kruisvaarders de muren konden benaderen met ladders en belegeringstorens: 'the crowd of all ages and sexes was continually going back and forth together again and again to complete the job as quickly as they could'. Tijdens een later stadium van het beleg liet Richard in het kampement door 'a public crier' omroepen dat iedereen 'who took one stone from the wall (...) would receive two gold coins from the king'. Dit was een levensgevaarlijke klus maar Richards initiatief hielp wel want velen waagden een poging.²¹⁴ Het leven in een belegeringskampement werd dus niet alleen maar gedomineerd door bloedvergieten. Er moest meestal veel werk verzet worden voordat het zover kon komen. Voor het gespecialiseerde werk waren capabele bouwkundigen en arbeiders nodig die kennis van zaken hadden. Maar voor het grove en vuile werk kon blijkbaar iedereen worden ingezet: 'all ages and sexes'. Kruisvaarders zullen dus veel tijd hebben besteed aan dit soort werkzaamheden, samen met het opbouwen van de verdedigingswerken voor het kamp die in hoofdstuk twee aan bod zijn gekomen.

Tijdens een belegering bestond de strijd niet alleen maar uit aanvallen van de kruisvaarders op de stad zelf. Er werd ook veel rondom een stad gevochten wanneer de kruisvaarders op plundertochten gingen of slaags raakten met een leger dat als doel had de christenen uit hun kamp te verjagen. Toen het leger van Saladin kamp had opgeslagen nabij het christelijke kampement voor de muren van Akko, schreef Ibn Al-Athīr dat: 'during the time of the siege a number of encounters, great and small, took place between the two sides; pitched battles and lesser affrays'.²¹⁵ Als er bij dit soort wapenfeiten overwinningen behaald werden keerden de kruisvaarders vaak met trofeeën terug naar het kamp. Na een overwinning op Turkse strijdkrachten in de buurt van Antiochië bijvoorbeeld: 'the happy victors marched back to camp with great spoils and many horses. (...) Some running back and forth between tents on Arabian horses were showing their new riches to their friends, and others (...) were happily displaying (...) mementoes of their triumph'. Het beeld dat hier geschetst wordt is er één van enthousiasme en vreugde.²¹⁶ Overwinningen waren essentieel om het moreel van de kruisvaarders hoog te houden en de buit was het fysieke bewijs van die overwinning. Deze psychologische opstekers voor de mensen in het kamp waren niet alleen het gevolg van het materialistische gewin dat men het kamp in zag komen, maar ook van de afgehakte hoofden van de verslagen tegenstanders. Toen het Seltsjoekse leger van sultan Kilij Arslan bij Nicaea was verdreven keerden de christenen zegevierend naar het kamp terug: 'the Turk's head was presented as a spectacle to the crowd. Tancred was celebrated by all the people of the army, whatever their language, age, sex, or profession'. Ook hier was er sprake van blijdschap en een steun in de rug. Er werd verschillend met de afgehakte hoofden

²¹³ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 137., Edgington, *Albert of Aachen*, 409., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 123-124.

²¹⁴ Barber, *Letters from the East*, 28., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 214.

²¹⁵ Gabrieli, *Arab historians*, 185., Tyerman, *God's war*, 409-411.

²¹⁶ Hill, *Raymond d'Aguilers*, 43-44.

omgegaan. Bij Nicaea werden ze met 'sling missiles' in de stad geworpen om zo de vijand te demoraliseren. Voor de muren van Antiochië en Lissabon werd ermee geparadeerd of werden ze op staken gestoken zodat de vijand ze konden zien wegrotten in de brandende zon.²¹⁷ De christenen deinsden er echter niet voor terug om nóg verder te gaan. Voor Antiochië groeven ze de lijken op van gesneuvelde Turken om ze vervolgens te onthoofden: 'this action caused the Turks to be dejected and grief-stricken almost to death'. Hierdoor probeerde men de weerstand van de vijand, die moest aanzien aan wat voor miserabel einde hun kameraden waren gekomen, te breken.²¹⁸ Deze wreedheden hadden dus een dubbele functie: demoralisatie van de vijand en motivatie van de kruisvaarders.

Maar dat wat de christenen konden, deden de moslims minstens net zo goed. Ook zij probeerden de vijand angst aan te jagen en te ontmoedigen. Toen Nicaea werd belegerd slachtten ze de Griekse, Syrische en Armeense christenen in de stad af en wierpen ze hun hoofden over de stadsmuren in het zicht van de christenen: 'this grieved our men very much'. Ook hesen ze de lijken van gesneuvelde kruisvaarders met haken de stadsmuren op om ze van alle waardevolle bezittingen te ontdoen en vervolgens weer van de muur af te gooien. Ook dit zagen de kruisvaarders met lede ogen aan. In het kampement bij Akko werd men geconfronteerd met de lichamen van afgeslachte zeelui die aan de muren werden gehangen.²¹⁹ De moslims gingen echter nog verder bij hun vernederingen. Zowel bij Ma 'arrat al-Nu 'man, Lissabon en Akko werd het Christendom zelf belachelijk gemaakt: 'they displayed the symbol of the cross before us with mockery; and spitting upon it and wiping the filth from their posteriors with it' en '[they] beat with rods icons and pictures which they had found in the city'. Dat dit de christenen in het kamp diep raakte blijkt uit het feit dat ze bij Ma 'arrat al-Nu 'man meteen de aanval op de stad inzetten toen de moslims zich schuldig maakten aan dit soort praktijken. Daarnaast werd bij Akko een Turk, die over een kruisbeeld wilde urineren, met een pijl in de schaamstreek geraakt. Naast continue scheldpartijen op de Heilige Maagd probeerden de verdedigers van Lissabon de kruisvaarders aldaar ook op het persoonlijke vlak te raken: 'they taunted us with numerous children about to be born at home in our absence'.²²⁰

De kruisvaarders moesten dagelijks leven met de afwezigheid van hun dierbaren en met de angsten die daarmee gepaard gingen. Angsten waarop met dit soort gesar werd ingespeeld. Het zien van de lichamelijke restanten van gesneuvelde kruisvaarders kon pijnlijk zijn omdat het mede-pelgrims waren en vrienden konden zijn geweest. Maar het diende daarnaast ook als een herinnering voor de aanschouwer dat hij of zij hetzelfde (pijnlijke) lot kon ondergaan. Ondanks het feit dat de kruisvaart een vorm van devotionele oorlog was, waarvoor vergeving van zonden kon worden verkregen, hoopten veel kruisvaarders toch nog wel naar huis terug te keren.²²¹ Daarnaast bestond ook nog het risico op krijgsgevangenschap en de angst hiervoor. Zowel Lodewijk IX als Jan van Joinville hebben dit aan den lijve ondervonden. Het feit dat ze van hoge komaf waren heeft hen het leven gered.

²¹⁷ Asbridge, *The First Crusade*, 124-126., Bachrach, *The gesta Tancredi*, 39-40, 83., David, *De expugnacione Lyxbonensi*, 141., Fink, *Fulcher of Chartres*, 106., Hill, *Peter Tudebode*, 31, 52., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 40.

²¹⁸ Hill, *Peter Tudebode*, 56., McGlynn, *By sword and fire*, 13-14, 91.

²¹⁹ Fink, *Fulcher of Chartres*, 82, 94., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 85-86.

²²⁰ David, *De expugnacione Lyxbonensi*, 131-133., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 76., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 110-111.

²²¹ Riley-Smith, 'The state of mind of crusaders to the East', 72., Tyerman, *God's war*, 67, 72, 85.

Gewone soldaten, die weigerden de Islam aan te nemen als de enige ware religie, werden meteen onthoofd. Daarnaast was voor de meeste kruisvaarders het leven in krijgsgevangenschap slecht. De leefomstandigheden waren beroerd, ze konden gemarteld worden, worden verkocht op de slavenmarkt of gedood als ze geen of te weinig losgeld opleverden. Als ze toch vrijkwamen bleef hun periode in krijgsgevangenschap voor altijd een smet op hun reputatie en een reden voor schaamte.²²² Nieuws had ook zijn weerslag op de stemming in het kamp. Geruchten over Raymonds overwinning tijdens een gevecht met Turken bij Antiochië, verspreidde zich van zijn kamp naar dat van Bohemond: 'and as a result raised moral there'. Maar ook zo zorgden 'reports of the deaths of those having gone out to obtain supplies' voor veel onrust in diezelfde kampen.²²³

Maandenlange verblijven in kampementen met deze angsten en onder zware omstandigheden zal daarom voor veel kruisvaarders aanzienlijke psychologische druk hebben opgeleverd en het gevoel hebben gegeven dat ze in een uitzichtloze situatie verzeild waren geraakt. Angst was desastreus voor de moraal en kon legers sterk verzwakken; uit het citaat aan het begin van dit hoofdstuk bleek al dat het kon leiden tot desertie. Ook dit resulteerde in een sociaal stigma, volgens Fulcher van Chartres werden deserterende kruisvaarders: 'regarded as despicable by God as well as by mankind'. Desertie was des te erger omdat er sprake was van een kruistochtgelofte die was afgelegd. Maar volgens Gunther van Pairis kregen sommige deserteurs van de Vierde Kruistocht toestemming van Innocentius III om naar huis terug te keren: 'on the condition that they at least fulfill their pilgrimage vow within a few years'.²²⁴ Desalniettemin was desertie een extreme optie waarvoor waarschijnlijk alleen werd gekozen als de kruisvaarders geen heil meer zagen in de heilige onderneming.

²²² Y. Friedman, *Encounter between enemies. Captivity and ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Leiden 2002) 1, 5, 105-114., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 227-233.

²²³ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 86., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 34.

²²⁴ Alfred J. Andrea, *The capture of Constantinople. The hystoria Constantinopolitana of Gunther of Pairis* (Philadelphia 1997) 78., Fink, *Fulcher of Chartres*, 75-76., McGlynn, *By sword and fire*, 140.

Hoofdstuk 6

Tijdverdrijf, religie en ziekte

I had set up my quarters so that I ate with my knights in the light of a doorway. The door faced the count of Eu's lodgings and he, being very inventive, made a little catapult that he used to throw things at us. He kept a lookout until we sat down to eat and positioned his catapult within range of our table. Then he had it fired, breaking our pots and glasses.²²⁵

De graaf van Eu haalde meer van dit soort streken uit. Zo liet hij een jonge beer los in de kippenren van Joinville waardoor er zeker twaalf gesneuveld waren voordat de vrouw, die de taak had om op de vogels te letten, de beer kon verjagen met haar stok. Op het eerste gezicht lijken dit kwajongensstreken waar niet teveel achter gezocht moet worden. Het zou echter ook op verveling kunnen duiden. De kruisvaarders verbleven op dat moment, vanaf juni 1253 tot april 1254, namelijk in een kampement bij Sidon om de fortificaties te versterken. Dit was de derde plaats waar ze degelijke werkzaamheden verrichtten sinds maart 1251. De voorgaande steden waren Caesarea en Jaffa. In totaal zouden de kruisvaarders dus bijna drie jaar in kampen verblijven met als primaire bezigheid bouwwerkzaamheden.²²⁶ Het is niet onmogelijk dat ze ook manieren vonden om daarvan te genieten, door te praten bijvoorbeeld. Dit maakte het werk draaglijker omdat het afleiding bood en zo konden ook de nieuwtjes uitgewisseld worden. De kruisvaarders vormden samen een gemeenschap in het kampement en waren ongetwijfeld geïnteresseerd in nieuws over de militaire situatie, behaalde overwinningen en geleden nederlagen. Maar nieuwtjes en roddels over hun kameraden werden waarschijnlijk ook rondom de kampvuren besproken en doordat men zo dicht op elkaar leefde kon informatie zich snel door het kamp verspreiden. Zo was er bijvoorbeeld het verhaal van één van de priesters van Joinville, Jan van Voisey, die op eigen houtje een aantal Saracenen verjoeg: 'from that time onwards my priest was well known in the camp, and people pointed him out to one another and said, 'Look! There's my lord of Joinville's priest, who routed eight Saracens'.²²⁷

Toch was het versterken van vestingen niet de reden waarom de christenen een aantal jaren daarvoor het kruis hadden aangenomen. Voor edelen, ridders en soldaten moet zo'n lang verblijf in kampementen zonder militaire handelingen een bron van verveling zijn geweest. Dat het fortificeren van vestingen over het algemeen gezien werd als een saaie en geestdodende taak kan ook geconcludeerd worden uit het feit dat grote aantallen manschappen zich in 1191 uit het kampement bij Jaffa terugtrokken, waar ze met dezelfde soort werkzaamheden bezig waren.²²⁸ Verveling zou ook toegeslagen kunnen hebben bij langdurige belegeringen waar er lange perioden van eentonigheid en inactiviteit waren. Het gevaar van extreme vormen van verveling lag in het feit dat dit tot mentale problemen en uiteindelijk wanhoop kon leiden. Volgens Aristoteles vormt afleiding hier een uitstekende remedie tegen.

²²⁵ Smith, *Joinville and Villehardouin*, 291.

²²⁶ *Ibidem*, 262, 274, 286, 291.

²²⁷ Yuval Noah Harari, 'Knowledge, power and the medieval soldier, 1096-1550' in: I. Shagrir, R. Ellenblum en J. Riley-Smith ed., *In laudem Hierosolymitani. Studies in crusades and medieval culture in honour of Benjamin Z. Kedar* (Aldershot 2007) 346-348., *Ibidem*, 210-211., Mavis E. Mate, 'Work and leisure' in: Rosemary Horrox en W. Mark Omrod ed., *A social history of England, 1200-1500* (Cambridge 2006) 277.

²²⁸ Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 265.

Vermaak zou het leven draaglijker maken en mensen hun moeheid en verveling (tijdelijk) laten vergeten.²²⁹

Het is moeilijk om een beeld te krijgen van de dagelijkse bezigheden van de kruisvaarders in een kampement. Er zal sowieso een verschil hebben bestaan tussen de kampementen die tijdens een mars iedere dag op een andere plek werden opgeslagen en de kampen die gedurende langere tijd op dezelfde plek lagen. Na een mars moesten de christenen nog hun tent opzetten, hout sprokkelen, gras zoeken voor de paarden en voedsel voor zichzelf koken. Hierna zal men bijtijds naar bed zijn gegaan omdat er de volgende ochtend alweer vroeg gemarcheerd moest worden. Wanneer de kruisvaarders langere tijd in hetzelfde kamp verbleven hadden ze waarschijnlijk meer tijd voor vrijetijdsbesteding. Uit een brief van de kapelaan van de aartsbisschop van Canterbury, gericht aan het convent van Canterbury, blijkt dat er aan vermaak geen tekort was bij Akko: 'in the camp there is no chastity [and] sobriety'.²³⁰

Over het algemeen laten de bronnen niet heel vol los over de wijze waarop de kruisvaarders hun vrije tijd besteedden. Voor zover dit wel het geval is vertellen ze vooral iets over de adel. Zo waren edelen ook tijdens de kruistocht bezig met de jacht, hun grote passie. Naast het feit dat dit een competitieve sport was, diende het ook ter voorbereiding op oorlogvoering. Tijdens de doortocht door Anatolië vond Godfried van Bouillon een prachtig bos: 'suitable for hunting and took up bow and quiver'. Hij had ook zijn jachthonden meegebracht. Toen de christenen tijdens het beleg van Jeruzalem in de omgeving hout verzamelden, beschermde de graaf van Vlaanderen hen. Hij wist hier ook wat plezier aan toe te voegen: 'during the day, he hunted wild animals between and among the workers'. Ook was er de gespecialiseerde valkenjacht. Van deze vogels en de valkerij zijn er verspreid door de bronnen verschillende vermeldingen te vinden. De grote (emotionele) waarde die aan de vogels gehecht werd, kan gezien worden aan het flinke bedrag van 1.000 dinar dat Filips II wilde betalen voor zijn valk die in vijandelijke handen was gevallen. Volgens de biograaf van Saladin werd het bedrag echter geweigerd.²³¹

Naast de jacht, wat een puur aristocratische bezigheid was, hield men zich ook bezig met dobbelen. Volgens het *Itinerarium peregrinorum* werd er volop gedobbeld in het kampement bij Akko, tot grote ergernis van aartsbisschop Boudewijn. Dit was voor de aankomst van Richard Leeuwenhart, die hiervoor strenge regels afgekondigd had. Roger van Hoveden schrijft dat in Richards ordonnanties verkondigd werd dat: 'no man in all the army was to play at any kind of game for money'. Op deze regel werden echter wel uitzonderingen gemaakt voor de ridderstand en de clerus.²³² Dit laat zien dat dobbelen een bezigheid was waar zowel hoog als laag aan deelnam. Het verbod hierop kwam waarschijnlijk voort uit het feit dat gokken als een bron van wanorde werd gezien. Dit omdat het vaak gepaard ging met geweld, zowel verbaal als fysiek, wat natuurlijk niet wenselijk was tijdens een heilige onderneming. Dit soort maatregelen waren waarschijnlijk ook gebruikelijk bij andere kruistochten, anders zou aartsbisschop Boudewijn niet zo geschokt zijn

²²⁹ Bard Maland en Paul Otto Brunstand, *Enduring military boredom, from 1750 to present* (Basingstoke 2009) 2, 175-176.

²³⁰ Edbury, *The conquest of Jerusalem*, 171.

²³¹ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 137., Edgington, *Albert of Aachen*, 143., Compton Reeves, *Pleasures and pastimes in medieval England* (Stroud 1995) 103-105, 111-112., Richards, *The rare and excellent history of Saladin*, 146.

²³² Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 126., Riley, *The annals of Roger of Hoveden*, 161-162.

geweest over het gokken bij Akko. Het valt echter te betwijfelen hoe sterk op de naleving ervan werd gecontroleerd. Niet lang na de nederlaag bij Mansoera trof Lodewijk IX zijn broer, de graaf van Anjou, dobbelend aan en 'he berated his brother very strongly for having taken up playing dice so soon'.²³³ Opvallend is dat Lodewijk zijn broer niet bekritiseerde om het feit dat hij dobbelde maar omdat hij het zo snel deed na het debacle bij Mansoera. Op de reden daarvoor en waarom gokken ondanks verboden toch vaak voor kwam kom ik later terug.

Bij prostitutie was er sprake van een vergelijkbare situatie. In verschillende kronieken zijn er verwijzingen naar te vinden. In hoofdstuk drie kwam naar voren dat vrouwen een bedreiging zouden vormen voor de spirituele gezondheid van de manschappen en dus ook voor de kruistocht. Het is dan ook opmerkelijk dat het toch vrij regelmatig voorkwam. Bij Akko zouden de kruisvaarders zijn vervallen tot hoerenlopers en ook tijdens de versterking van Jaffa onder Richard I waren er vrouwen '[who] plied the trade of lust and shame'.²³⁴ Het lijkt er echter op dat deze situatie getolereerd werd zolang de kruisvaarders successen boekten, of in ieder geval geen zware tegenslagen hadden. Want toen er tijdens het beleg van Antiochië sprake was van zware hongersnood, werd er volgens Fulcher van Chartres door het leiderschap besloten om alle vrouwen zonder pardon uit het kampement te verbannen: 'lest perhaps defiled by the sordidness of riotous living they should displease the Lord'. De hongersnood zou een teken van Gods ongenoegen over de zondige levenswijze van de kruisvaarders zijn. Interessant in deze context is ook een passage uit Joinville waarin hij schrijft dat Lodewijk IX een aantal manschappen uit zijn dienst ontsloeg na zijn terugkeer uit krijgsgevangenschap: 'the people he had sent away had run their brothels within a small stone's throw of his tent.' Dit zou zijn gebeurd in het kamp bij Damietta.²³⁵ Het zou zo kunnen zijn dat Lodewijk pas achter deze praktijken kwam na zijn vrijlating. Dit is echter onwaarschijnlijk gezien het feit dat deze bordelen vlakbij zijn eigen tent geëxploiteerd werden. Aannemelijker is dat het leiderschap prostitutie, en ook dobbelen, toeliet omdat het hielp het moreel van de manschappen hoog te houden gedurende een zware en langdurige belegering. In tijden van zware tegenslag, in Lodewijks geval de nederlaag bij Mansoera, werd er echter met een kritisch oog gekeken naar de praktijken die Gods toorn zouden hebben opgeroepen. Zo werden bij Antiochie een overspelige man en vrouw: 'stripped in the presence of all, and their hands were tied behind their backs and they were severely whipped'. Dit alles terwijl ze in het zicht van iedereen door het kamp moesten lopen. Deze publieke manier van straffen en vernederen diende tot voorbeeld om te voorkomen dat de aanschouwers zich ook aan zonde zouden overgeven en zo het spiritueel welzijn van de kruistocht zouden bedreigen.²³⁶

Om het geestelijk welbevinden van zowel de onderneming als haar individuele participanten op pijl te houden werden er een groot aantal liturgische praktijken en devotieele handelingen verricht. De viering van de mis was hiervan misschien wel de belangrijkste. Verspreid door de kronieken wordt er melding gemaakt over missen die gevierd werden. In het eerste hoofdstuk kwam naar voren dat zowel Lodewijk IX

²³³ Trevor Dean, *Misdaad in de middeleeuwen* (Amsterdam 2004) 66-68., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 245.

²³⁴ Merton, *The crusade of Richard the Lion-heart, 277-278.*, Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 126.

²³⁵ Fink, *Fulcher of Chartres*, 95., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 187.

²³⁶ Keren Caspi-Reisfeld, 'Women warriors during the crusades, 1095-1254' in: Susan Edgington en Sarah Lambert ed., *Gendering the crusades* (New York 2002) 97., Dean, *Misdaad in de middeleeuwen*, 27, 153-154., Edgington, *Albert of Aachen*, 229.

als de Tempeliers gebruik maakten van een speciale kapeltent. Het is mogelijk dat hier meerdere van waren. Frederik I Barbarossa en Jan van Joinville lieten de mis in hun eigen tenten opdienen. Het betreft hier echter wel de notabelen in het kampement die priesters in hun eigen gevolg hadden. Voor de grote meerderheid soldaten en kampvolgers werd de eucharistieviering waarschijnlijk door geestelijken gehouden die zich ook onder de grote massa's kampvolgers bevonden. Deze missen zullen buiten plaats gevonden hebben, net zoals er volgens Robert van Clari in de openlucht geprekeet werd tijdens het tweede beleg van Constantinopel. Het is onmogelijk om na te gaan hoe frequent missen gevierd werden, maar gezien het heilige karakter van de kruistocht was dit waarschijnlijk dagelijks. Het aanschouwen en ontvangen van de hostie, net als het bijwonen van preken waar de kruisvaarders konden horen dat God achter ze stond en ze vergeving van zonden zou schenken, speelden een belangrijke rol in het opkrikken van het moreel.²³⁷

Diezelfde rol hadden ook de andere liturgische rituelen, bijvoorbeeld processies. Deze werden voornamelijk gehouden wanneer de christenen in een periode van crisis zaten, zoals hongersnood of na een zware nederlaag. Daarom werd door de clerus tijdens het bloedige beleg van Jeruzalem ook besloten 'that the crusaders hold a procession around the city', in de hoop dat ze hierna wel succesvol de muren zouden kunnen bestormen. Tegenslagen werden gezien als een straf van God en daarom werden deze processies ook gehouden in de hoop dat men weer terugkwam in de goddelijke gunst. Op zo'n zelfde manier konden ook missen gevierd worden in de hoop dat God het slechte tij zou doen keren.²³⁸ Er waren ook andere religieuze gebruiken die hetzelfde doel moesten dienen en die ook vaak voorafgingen aan processies. Tijdens de hongersnood voor Antiochië droeg bisschop Adhémar de kruisvaarders het volgende op: 'to fast three days, to pray [and] to give alms'. Toen bisschop Hubert Walter de bemiddelden bij Akko aanspoorde om aalmoezen te geven deden zij dit: 'thinking that the more lavish they were in providing necessities to the needy, the more welcome their service would be to God'. Naast de hoop op Gods zegen, drukten deze liefdadige en devotionele handelingen de spiritualiteit van de kruisvaarder uit, alsook de speciale rol die hij of zij had verworven als soldaat in het leger van Christus.²³⁹

Er moeten ook veel dodenmissen zijn gehouden voor degenen die in het kampement overleden. Volgens Fulcher van Chartres waren er 'many graves along the roads and in the fields where our pilgrims had been publicly buried'. In de *Expugnatio Lyxbonensi* staat zelfs dat de kruisvaarders twee kerken bouwden bij hun kampen om de doden te begraven.²⁴⁰ Veel van deze manschappen vielen in het heetst van de strijd. Dat is ook niet zo verwonderlijk als je leest over de verschillende verwondingen die konden worden opgelopen. Bij Dorylaeum 'a man was struck in the hand, there in the eye, others were struck in the foot, and still others in the head'. Anderhalve eeuw later was de situatie niet heel veel anders, Joinville schrijft over verschillende gevallen: 'three lance blows in the face', 'a lance between the

²³⁷ Christoph T. Maier, 'Crisis, liturgy and the crusade in the twelfth and thirteenth centuries', *Journal of ecclesiastical history* 48 (1997) 628-629., McNeal, *The conquest of Constantinople*, 94., Mierow, *The deeds of Frederick Barbarossa*, 80-81., Randall Rogers, 'Peter Bartholomew and the rest of 'the poor' in the First Crusade' in: Timothy Reuters ed., *Warriors and churchmen in the High Middle Ages. Essays presented to Karl Leyser* (Londen 1992) 113., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 220.

²³⁸ Hill, *Peter Tudebode*, 115., Colin Morris, *The papal monarchy. The Western church from 1050 to 1250* (Oxford 1989) 299, 311., Rogers, 'Peter Bartholomew and the rest of 'the poor'', 114-115.

²³⁹ Hill, *Raymond d'Aguilers*, 36., Maier, 'Crisis, liturgy and the crusade', 628., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 137.

²⁴⁰ David, *De expugnatio Lyxbonensi*, 133-135., Fink, *Fulcher of Chartres*, 81-82.

shoulders' en 'a sword blow full in the face, so that his nose was hanging down over his lip'. Deze laatste stakker mocht blij zijn als hij naast zijn neus ook niet zijn leven verloor, want waarschijnlijk stierven velen later als gevolg van infecties of overmatig bloedverlies. Joinville zegt wel dat er 'surgeons and physicians' in het leger aanwezig waren maar in zulke situaties waren hun mogelijkheden beperkt.²⁴¹

Ziektes konden daarnaast grotere boosdoeners zijn dan het zwaard van de vijand. Verspreid door de kronieken zijn er vermeldingen van aanvoerders die ziek waren, zo was Raymond van Toulouse lang aan het bed gebonden en leden Tancred van Galilea en Lodewijk IX aan dysenterie.²⁴² Er wordt pas gesproken over ziekte onder het bulk van de kruisvaarders als er een epidemie was uitgebroken. Zo waren er bij Akko en in het kampement bij Mansoera grote uitbraken waar veel slachtoffers bij vielen. Robert, de patriarch van Jeruzalem, schreef aan het kardinaalscollege over de taferelen die hij aantrof in het kamp:

[A] type of sickness, too, gained hold of men's mouths, with the gums decaying so that they were unable to chew food. Their feet and legs, moreover, subsequently swelled up and turned black, to the extent that their legs could no longer carry them, and thus within a short time they breathed their last.²⁴³

De epidemie bij Akko, verergerd door het slechte weer en de stortregens, zorgde er voor dat de christenen: 'each day saw the funerals of their comrades'. Over doktoren wordt er, naast Joinville, alleen door Albert van Aken geschreven. Ze waren waarschijnlijk wel altijd in de legers aanwezig, echter alleen in de gevolgen van de magnaten en de rijken. Maar ook zij konden in zo'n situatie eigenlijk niets doen. Men wende zich onder zulke omstandigheden daarom tot gebed en liturgische middelen.²⁴⁴ Dat er epidemieën uitbraken in de kampen is niet zo verwonderlijk. Men leefde erg dicht op elkaar in omstandigheden die verre van hygiënisch zullen zijn geweest. Zo kwam in hoofdstuk één al naar voren dat de paarden in het kamp werden gehouden, zodat er iedere dag een gigantische hoeveelheid mest zal zijn geweest. Daarnaast produceerden de kruisvaarders zelf ook een aardige hoeveelheid aan feces, urine en ander afval. Het valt te betwijfelen of dit iedere dag netjes uit het kamp werd verwijderd of dat er speciale latrineplekken en afvalputten in het kamp waren, zoals in sommige steden.²⁴⁵ De bronnen zeggen er in ieder geval niets over, maar de stank zal hoogstwaarschijnlijk verre van draaglijk zijn geweest.

²⁴¹ Bachrach, *The gesta Tancredi*, 50., Susan B. Edgington, 'Oriental and Occidental medicine in the crusader states' in: Conor Kostick ed., *The crusades and the Near East* (Abingdon 2011) 192, 196., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 188, 201.

²⁴² Bachrach, *The gesta Tancredi*, 136., Hill, *Raymond d'Aguilers*, 45., Smith, *Joinville and Villehardouin*, 221.

²⁴³ Peter Jackson, *The Seventh Crusade, 1244-1254. Sources and documents* (Farnham 2007) 104.

²⁴⁴ Edgington, *Albert of Aachen*, 145., Edgington, 'Oriental and Occidental medicine', 193-195, 207-208., Nicholson, *The chronicle of the Third Crusade*, 129.

²⁴⁵ Roberta J. Magnusson, 'Medieval urban environmental history', *History compass* 11 (2013) 191.

Conclusie

Dat het middeleeuwse militaire kampement tot op heden geen onderwerp van studie is geweest was voor mij de reden om zowel te kijken naar het kamp in zijn fysieke vorm, alsook naar het kamp als een maatschappij waar duizenden mensen soms jaren met elkaar moesten leven. In hoeverre de primaire bronnen hier informatie over verschaffen verschilt sterk per onderwerp. Uit de inleiding bleek al dat ik van sommige bronnen meer gebruik heb gemaakt dan van andere, vooral van de kronieken van Fulcher van Chartres en Albert van Aken, het *Itinerarium peregrinorum* en het werk van Jan van Joinville. Alle primaire literatuur was echter nodig en alle bronnen gaven hun eigen stukje informatie om een beeld te kunnen geven van het middeleeuwse kruisvaarderkampement.

In de eerste twee hoofdstukken stond de fysieke realiteit van het kamp centraal. Wat opvalt is dat de primaire bronnen hier ieder voor zich geen volledig en coherent beeld van geven. Het is noodzakelijk om afzonderlijke passages uit verschillende kronieken en primair bronnenmateriaal te vergelijken en combineren om hier een enigszins samenhangend beeld van te krijgen. Zo kwam ik tot de conclusie dat een aantal factoren een doorslaggevende rol speelden bij de keuze voor een locatie van een kamp: een veilige en verdedigbare plek, de aanwezigheid van gras voor de paarden en lastdieren, de beschikbaarheid van water en een plaats die groot genoeg was om het hele leger op te huisvesten. Bij een belegering had men minder vrijheid om te kiezen waar het kamp werd opgeslagen. In deze gevallen kan wel met zekerheid iets gezegd worden over de locatie van het kampement. Over het algemeen laten de bronnen wat meer los wanneer van een belegering sprake was. Maar dan nog was het vaak vrij summier, zoals in hoofdstuk twee naar voren kwam toen werd gesproken over de manieren om te verdedigen. Over greppels, borstweringen en palissaden kon ik maar beperkt aanwijzingen vinden in de bronnen. De verklaring hiervoor is mijns inziens tweezijdig. Aan de ene kant werd ik beperkt door mijn onvermogen om Latijn te lezen en was ik gedwongen een beroep te doen op Engelse vertalingen waar ik het Latijnse woord *castra*, wat volgens Bernard Bachrach 'versterkt kampement' betekent, niet in tegenkwam. Maar aan de andere kant werd er, wanneer er in de bronnen geschreven werd over versterkingen of wachtposten, meestal ook benadrukt dat er sprake was van een gevaarlijke situatie. Het lijkt er dus op dat het de kroniekschrijvers meer te doen was om de dreiging waaraan de kruisvaarders blootstonden te benadrukken, dan te schrijven over de manieren waarop de kampementen verdedigd werden. Dit is kenmerkend voor de wijze waarop in de bronnen over kampementen werd geschreven. De auteurs vonden het waarschijnlijk geen interessante onderwerpen of het waren vrij standaard zaken die veel voorkwamen en niet vermeldingswaardig waren. Daarom verliezen de primaire bronnen hun bruikbaarheid wanneer we meer willen weten over de omvang van kampen en verdedigingswerken. Om hier toch een beter beeld van te kunnen geven maakte ik gebruik van Romeinse gegevens. Dit heeft echter ook zo zijn beperkingen want er waren genoeg factoren die ervoor konden zorgen dat de middeleeuwse kampementen hier sterk van afweken, ook al had de legeraanvoerder Vegetius gelezen. Diepere inzichten kunnen misschien worden verkregen door de modellen van John Haldon toe te passen op dit onderwerp.

De latere hoofdstukken draaiden om de kruisvaarders zelf en hoe ze leefden en overleefden in het kamp. Om de kruisvaarders staande te houden was voedselvoorziening essentieel. Verspreid door de bronnen heen zijn er vrij veel passages die vertellen over de manieren waarop de kruisvaarders aan hun voedsel

kwamen, maar ook wat er gebeurde als ze hierin faalden. Hongersnood was één van de oorzaken van een dalende moreel in het leger en kon onrust, wanorde en desertie tot gevolg hebben. In de daaropvolgende hoofdstukken werd ook weer over het moreel gesproken. Het blijkt een essentiële rol te spelen in het kampement; de kruistocht stond of viel bij het vermogen en de wil om te vechten. Dit werd sterk beïnvloed door de druk die er lag op de kruisvaarders. Ze waren in een vreemd land ver weg van huis, geplaagd door oorlog, armoede, honger, ziekte, verveling en de dood. De angst en wanhoop die daardoor konden ontstaan bedreigden de expeditie en konden leiden tot desertie. Effectief leiderschap was daarom belangrijk, ook omdat er in het kampement grote verschillen bestonden tussen de geografische en sociale komaf van de mensen. Kleine meningsverschillen konden worden opgeblazen tot grote conflicten omdat men de neiging had zich te scharen achter, en op te komen voor de belangen van de eigen patroon of 'nationaliteit'. Sterke cohesie was juist nodig als men een stad moest innemen of de vijand wilde verslaan op het slagveld. De bronnen geven zo ook een idee van de psychologische druk waaronder de kruisvaarders geleefd moeten hebben.

Het hoog houden van het moreel was van levensbelang. Ten eerste was het belangrijk om de troepen goed gevoed te houden. Daarnaast moest er ook voldoende vermaak zijn om de gedachten te verzetten. Er werd gedronken, gegokt, gehoereerd en de adel ging op jacht. Devotie en liturgie konden kruisvaarders ook een hart onder de riem steken en lieten zien dat de kruistocht een uiting van Gods wil was. In tijden van zware tegenslag lijkt het erop dat de christenen meer hun toevlucht zochten tot religie, omdat hun zonden werden aangewezen als de oorzaak van alle tegenspoed. Door het verwijderen van de oorzaken hiervan zou de situatie verbeteren. Naast deze bezigheden zeggen de bronnen niets over tal van andere activiteiten in het kamp die toch moeten hebben plaatsgevonden. Zo moet er voor de paarden gezorgd zijn en moeten deze met nieuwe hoefijzers zijn beslagen; wapens moesten worden onderhouden; kinderen zullen tussen de tenten hebben gespeeld en er moest worden gekookt en gewassen. Het feit dat hier niets over gezegd wordt betekent niet dat deze vormen van bedrijvigheid ontbraken in het kamp; de kroniekschrijvers vonden het irrelevante alledaagse activiteiten waar geen inkt aan verspild diende te worden. De beschrijving van de afbeelding van het levendige zestiende-eeuwse kampement in de inleiding lijkt dan ook een goede indruk te geven van het uiterlijk van een middeleeuws militair kampement. Alleen de stank en het lawaai ontbreken om dit plaatje compleet te maken.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Andrea, Alfred J., *The capture of Constantinople. The hystoria Constantinopolitana of Gunther of Pairis* (Philadelphia 1997).

Andrea, Alfred J., *Contemporary sources for the Fourth Crusade* (Leiden 2000).

Babcock, Emily Atwater en August C. Krey, *A history of deeds done beyond the sea by William, archbishop of Tyre. Volume 1* (New York 1943).

Bachrach, Bernard S. en David S. Bachrach, *The gesta Tancredi of Ralph of Caen* (Abingdon 2005).

Barber, Malcolm en Keith Bate, *Letters to the East. Crusades, pilgrims and settlers in the 12th and 13th centuries* (Farnham 2010).

Berry, Virginia Gingerick ed., *Odo of Deuil. De profectioe Ludovici VII in Orientem* (New York 1948).

David, C.W., *De expugnatione Lyxbonensi* (New York 1936).

Dawes, Elizabeth A.S., *The Alexiad of the princess Anna Comnena* (Londen 1967).

Edbury, Peter W., *The conquest of Jerusalem and the Third Crusade. Sources in translation* (Aldershot 1998).

Edgington, S.B., *Albert of Aachen. Historia Ierosolimitana. History of the journey to Jerusalem* (Oxford 2007).

Fink, Harold S. ed., *Fulcher of Chartres. A history of the expedition to Jerusalem* (Knoxville 1969).

Gabrieli, Francesco, *Arab historians of the crusades* (Londen 1957).

Gibb, H.A.R., *The Damascus chronicle of the crusades* (Londen 1932).

Hall, Martin en Jonathan Phillips, *Caffaro, Genoa and the twelfth century crusades* (Farnham 2013).

Hill, Rosalind ed., *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem* (Londen 1962).

Hill, John Hugh en Laurita L. Hill, *Raymond d'Aguilers. Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* (Philadelphia 1968).

Hill, John Hugh en Laurita L. Hill, *Peter Tudebode. Historia de Hierosolymitano itinere* (Philadelphia 1974).

Jackson, Peter, *The Seventh Crusade, 1244-1254. Sources and documents* (Farnham 2007).

Loud, G.A., *The crusade of Frederick Barbarossa. The history of the expedition of the emperor Frederick and related texts* (Farnham 2010).

McNeal, Edgar Holmes, *The conquest of Constantinople. Robert of Clari* (New York 2005).

Merton, Jerome Hubert en John L. La Monte, *The crusade of Richard the Lion-heart by Ambroise* (New York 1941).

Mierow, Charles Christopher, *The deeds of Frederick Barbarossa* (New York 1953).

Milner, N.P., *Vegetius. Epitome of military science* (2de editie; Liverpool 1993).

Nicholson, Helen J. ed., *The chronicle of the Third Crusade. The itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi* (Aldershot 1997).

Richards, D.S., *The rare and excellent history of Saladin or Al-Nawadir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al Yusufiyya by Baha' al-Din Ibn Shaddad* (Aldershot 2001).

Riley, Henry T., *The annals of Roger of Hoveden. Comprising the history of England and of other countries of Europe from A.D. 732 to A.D. 1201. Volume 2* (Londen 1853).

Smith, Caroline, *Joinville and Villehardouin. Chronicles of the crusades* (Londen 2008).

Upton-Ward, J.M., *The Rule of the Templars. The French text of the Rule of the Order of the Knights Templar* (Woodbridge 1992).

Secundaire bronnen

Allmand, Christopher, *The De Re Militari of Vegetius. The reception, transmission and legacy of a Roman text in the middle ages* (Cambridge 2014).

Amitai, Reuven, 'The logistics of the Mongol-Mamlük war, with special reference to the battle of Wādi 'l-Khaznadār, 1299 C.E.' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 25-42.

Asbridge, Thomas, *The First Crusade. A new history* (Londen 2004).

Asbridge, Thomas, *The crusades. The war for the Holy Land* (Londen 2010).

Bachrach, Bernard S., 'The siege of Antioch. A study in military demography', *War in history* 6 (1999) 127-146.

Bachrach, Bernard S., 'Some observations on administration and logistics of the siege of Nicaea', *War in history* 3 (2005) 249-277.

Bachrach, Bernard S., 'Crusader logistics. From victory at Nicaea to resupply at Dorylaion' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 43-62.

Bachrach, Bernard S., 'The crusader march from Dorylaion to Herakleia, 4 July – c. 2 September 1097' in: Ruthy Gertwagen en Elizabeth Jeffreys ed., *Shipping, trade and crusade in the medieval Mediterranean. Studies in honour of John Pryor* (Farnham 2012) 231-254.

Bachrach, Bernard S. en David S. Bachrach, *Warfare in medieval Europe, c. 400 – c. 1453* (Abingdon 2017).

Bull, Marcus, 'Overlapping and competing identities in the Frankish First Crusade' in: André Vauchez ed., *Le concile de Clermont de 1095 et l'appel à la croisade. Actes du colloque universitaire international de Clermont-Ferrand 23-25 Juin 1995. Organisé et publié avec le concours du conseil regional d'Auvergne* (Rome 1997) 195-211.

Caspi-Reisfeld, Keren, 'Women warriors during the crusades, 1095-1254' in: Susan Edgington en Sarah Lambert ed., *Gendering the crusades* (New York 2002) 94-107.

Dean, Trevor, *Misdaad in de middeleeuwen* (Amsterdam 2004).

Edgington, Susan B., 'Oriental and Occidental medicine in the crusader states' in: Conor Kostick ed., *The crusades and the Near East* (Abingdon 2011) 189-215.

Farmer, S., 'Persuasive voices. Clerical images of medieval wives', *Speculum* 61 (1986) 517-543.

France, John, *Victory in the East. A military history of the First Crusade* (Cambridge 1994).

France, John, 'The First Crusade as a naval enterprise', *The mariner's mirror* 83 (1997) 389-397.

France, John, *Western warfare in the age of the crusades, 1000-1300* (Ithaca 1999).

France, John, 'Logistics and the Second Crusade' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 77-93.

Friedman, Y., *Encounter between enemies. Captivity and ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem* (Leiden 2002).

- Glasheen, Charles R., 'Provisioning Peter the Hermit, from Cologne to Constantinople, 1096' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 119-130.
- Haldon, John F., *Warfare, state and society in the Byzantine world, 565 – 1204* (London 1999).
- Haldon, John F., 'Introduction. Why model logistical systems?' in: John Haldon ed., *General issues in the study of medieval logistics. Sources, problems and methodologies* (Leiden 2006) 1-35.
- Haldon, John F., 'Roads and communications in the Byzantine empire. Wagons, horses and supplies' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 131-158.
- Haldon, John F., 'Marching across Anatolia. Medieval logistics and modelling the Mantzikert campaign', *Dumbarton Oaks papers* 65-66 (2012) 209-235.
- Harari, Yuval Noah, 'Strategy and supply in fourteenth-century Western European invasion campaigns', *The journal of military history* 64 (2000) 297-333.
- Harari, Yuval Noah, 'Knowledge, power and the medieval soldier, 1096-1550' in: I. Shagrir, R. Ellenblum en J. Riley-Smith ed., *In laudem Hierosolymitani. Studies in crusades and medieval culture in honour of Benjamin Z. Kedar* (Aldershot 2007) 345-355.
- Jones, Rebecca H., *Roman camps in Britain* (Stroud 2012).
- Kostick, Conor, *The social structure of the First Crusade* (Leiden 2008).
- Kostick, Conor, 'Social unrest and the failure of Conrad III's march through Anatolia, 1147', *German history* 28 (2010) 125-142.
- Lloyd, Simon, 'The crusading movement, 1096-1274' in: Jonathan Riley-Smith ed., *The Oxford illustrated history of the crusades* (Oxford 1995) 34-65.
- Lock, Peter, *The Routledge companion to the crusades* (Abingdon 2006).
- Madden, Thomas F., 'Food and the Fourth Crusade. A new approach to the "Diversion Question"' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 209-228.
- Magnusson, Roberta J., 'Medieval urban environmental history', *History compass* 11 (2013) 189-200.
- Maier, Christoph T., 'Crisis, liturgy and the crusade in the twelfth and thirteenth centuries', *Journal of ecclesiastical history* 48 (1997) 628-657.

- Maier, Christoph T., 'The roles of women in the crusade movement. A survey', *Journal of medieval history* 30 (2004) 61-82.
- Maland, Bard en Paul Otto Brunstand, *Enduring military boredom, from 1750 to present* (Basingstoke 2009).
- Mate, Mavis E., 'Work and leisure' in: Rosemary Horrox en W. Mark Omrod ed., *A social history of England, 1200-1500* (Cambridge 2006).
- McGlynn, Sean, *By sword and fire. Cruelty and atrocity in medieval warfare* (Londen 2008).
- Morris, Colin, *The papal monarchy. The Western church from 1050 to 1250* (Oxford 1989).
- Murray, Alan V., 'National identity, language and conflict in the crusades to the Holy Land, 1096-1192' in: Conor Kostick ed., *The crusades in the Near East* (Abingdon 2011) 107-130.
- Nossov, Konstantin, *Ancient and medieval siege weapons. A fully illustrated guide to siege weapons and tactics* (Guilford 2005).
- Parker, Geoffrey, *The military revolution. Military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2de editie; Cambridge 1996).
- Parker, Geoffrey ed., *Cambridge illustrated history of warfare* (2de editie; Cambridge 2008).
- Phillips, Jonathan, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople* (Londen 2004).
- Phillips, Jonathan, *The Second Crusade. Extending the frontiers of Christendom* (New Haven 2007).
- Prestwich, Michael, *Armies and warfare in the middle ages. The English experience* (Londen 1996).
- Pryor, John H., *Geography, technology and war. Studies in the maritime history of the Mediterranean, 649-1571* (Cambridge 1988).
- Pryor, John H., 'Preface' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) xi-xii.
- Pryor, John H., 'Introduction. Modelling Bohemond's march to Thessalonikē' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 1-24.

Pryor, John H., 'Digest' in: John H. Pryor ed., *Logistics of warfare in the age of the crusades. Proceedings of a workshop held at the centre for medieval studies. University of Sydney, 30 September to 4 October 2002* (Aldershot 2006) 275-292.

Pryor, John H., 'A medieval siege of Troy. The fight to the death at Acre, 1189-1191. Or the tears of Salah al-Din' in: Gregory I. Halfond ed., *The medieval way of war. Studies in medieval military history in honor of Bernard S. Bachrach* (Farnham 2015) 97-115.

Purton, Peter, *A history of the early medieval siege, c. 450 – 1220* (Woodbridge 2009).

Reeves, Compton, *Pleasures and pastimes in medieval England* (Stroud 1995).

Riley-Smith, Jonathan, *The First Crusade and the idea of crusading* (Londen 1986).

Riley-Smith, Jonathan, 'The state of mind of crusaders to the East, 1095-1300' in: Jonathan Riley-Smith ed., *The Oxford illustrated history of the crusades* (Oxford 1995) 66-90.

Riley-Smith, Jonathan, *The first crusaders, 1095-1131* (Cambridge 1997).

Rogers, Randall, 'Peter Bartholomew and the rest of 'the poor' in the First Crusade' in: Timothy Reuters ed., *Warriors and churchmen in the High Middle Ages. Essays presented to Karl Leyser* (Londen 1992) 109-122.

Roth, Jonathan, *The logistics of the Roman army at war, 264 B.C. – A.D. 235* (Leiden 1999).

Strayer, Joseph R., *Dictionary of the middle ages. Volume 12, Thaddeus legend – Zwart Noc* (New York 1989).

Szabolcs, Polgár, 'A contribution to the history of the Khazar military organisation. The strengthening of the camp', *Acta Orientalia academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005) 197-204.

Tuley, K.A., 'A century of communication and acclimatization. Interpreters and intermediaries in the kingdom of Jerusalem' in: Albrecht Classen ed., *East meets West in the middle ages and early modern times. Transcultural experiences in the premodern world* (Berlijn 2013) 311-340.

Tyerman, Christopher, *God's war. A new history of the crusades* (Londen 2006).

Tyerman, Christopher, *How to plan a crusade. Reason and religious war in the middle ages* (Londen 2015).

Zajac, William G., 'Captured property on the First Crusade' in: Jonathan Phillips ed., *The First Crusade. Origins and impact* (Manchester 1997).